

І. Д. Пудран

Історія держави і права
зарубіжних країн

**ДЕРЖАВНА ПОДАТКОВА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

І.Д. Мудрак

Історія держави і права зарубіжних країн

Курс лекцій

Частина II

Ірпінь

2002

УДК 342 + 336.02](1-87) (075.8)

ББК 67.3 я 73

М 89

Затверджено вченою радою Академії державної податкової служби України.

Рецензенти:

Л.М. Кононенко, кандидат юридичних наук, доцент Академії муніципального управління.

А.П. Гаврилішин, кандидат юридичних наук, доцент Академії державної податкової служби України.

І.Д. Мудрак

М 89 Історія держави і права зарубіжних країн: Курс лекцій. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – 137 с.

ISBN 966-7257-92-4

Курс лекцій підготовлено на основі програми з курсу історії держави і права зарубіжних країн юридичного факультету Академії ДПС України, де висвітлено історію виникнення, розвитку і функціонування державно-правових систем Стародавнього світу, періоду Середньовіччя, Нового та Новітнього часу.

Курс лекцій розрахований на студентів, курсантів та всіх, хто цікавиться історією держави і права зарубіжних країн.

ISBN 966-7257-92-4

УДК 342 + 336.02](1-87) (075.8)

ББК 67.3 я 73

© Мудрак І.Д., 2002

© Академія ДПС України, 2002

ТЕМА 3.1. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В АНГЛІЇ

План

1. Передумови, етапи та особливості англійської буржуазної революції. Проголошення республіки. Державний устрій. Реставрація монархії.
2. Розвиток конституційної монархії і парламенту в XVII–XIX ст.
3. Зміни в державному устрої в кінці XIX – на початку XX ст.
4. Основні джерела й риси права. Англосаксонська система права та її вплив на право інших країн.

1. Передумови, етапи та особливості англійської буржуазної революції. Проголошення республіки. Державний устрій. Реставрація монархії

На початку XVII ст. економічний і політичний розвиток країни стримувався жорстокими середньовічними правилами й регламентаціями. Найбільш гостре невдоволення зумовила система так званих монополій. Тоді як англійська буржуазія виступала за вільну конкуренцію, монархи продовжували продавати патенти на виключне право виробництва і продаж різних товарів і виробів. Це щороку приносило короні великі доходи. На селі феодалні відносини обмежували можливість розпорядження земельною власністю.

Англійські ділові кола не влаштувала зовнішня політика перших Стюартів, їхнє прагнення спиратись у своїй боротьбі з парламентом на католицьких монархів континентальної Європи. Яків I пішов на зближення зі старим колоніальним суперником Англії Іспанією, що викликало невдоволення купців і землевласників.

У 1625 р. на престол ступив Карл I. Він успадкував абсолютистські погляди батька, який відмовився визнавати за парламентом будь-які права. Однак тепер буржуазія і нове дворянство представляли вже значну силу, з якою монархові ставало дедалі важче боротись. У 1628р. Карл I змушений скликати парламент. Парламент, зібравшись на засідання, подав королю "Петицію про право", згідно з якою ніяких податків і зборів не можна було стягувати без згоди парламенту. Примусові позики, добровільні приношення і дари підданих королю

оголошувались незаконними. Кримінальна відповідальність будь-якої особи могла настати лише тоді, коли караність діяння була встановлена в законі, а покарання настало за вироком суду. Монарх втратив право діяти в обхід установленого порядку судочинства і звільняти від покарання осіб, винних у вчиненні злочинів. Петиція обґрунтовувала вимоги палати общин посиленням на Хартію вольностей 1215 р.

Через рік палата общин рішуче заявила, що кожний, хто стане потурати папізму, хто введе податок без згоди парламенту або візьме участь у його стягненні, буде визнаний ворогом народу, королівства, зрадником вольностей Англії. Однак король не прислухався до цього попередження і систематично порушував прийнятий закон. У відповідь на протести парламенту король розпустив його і протягом 11 років правив одноосібно.

Безпосереднім поштовхом до початку англійської буржуазної революції стало шотландське повстання 1637–1638рр., яке спалахнуло в результаті спроби англійського абсолютизму посилити контроль над Шотландією, яка зберігала повну автономію. Це повстання потягло за собою війну Шотландії з Англією.

Перший етап революції. У квітні 1640 року Карл I з метою одержання грошей для ведення війни змушений був скликати парламент, але останній не затвердив нових податків. Крім того, парламент зажадав покарати найбільш ненависних королівських чиновників, знищити надзвичайні суди і припинити зловживання, вчинені королем і його урядом за роки безпарламентського правління.

Тоді Карл I 5 травня 1640 р. розпустив цей парламент, який увійшов в історію під назвою Короткого.

Почалася глибока політична криза, і до осені 1640 року становище короля стало критичним.

Зрозумівши, що без парламенту неможливо вийти з військової і політичної кризи, король в листопаді 1640 р. скликає новий парламент, який увійшов в історію під назвою Довгого парламенту, оскільки він проіснував до 1653 р. Довгий парламент відіграв значну роль у революції і став, власне, органом буржуазії і її спільника – нового дворянства в їх боротьбі з абсолютистським ладом.

Довгий парламент, який був підтриманий більшістю народу Англії, повів новий наступ проти підвалин існуючого ладу. Незабаром король був змушений санкціонувати закон, відповідно до якого парламент не міг бути розпущений інакше як за власною постановою.

Так було нанесено ряд ударів абсолютизму і нова буржуазія домоглася обмеження королівської влади. Одночасно були ліквідовані Зоряна палата і Висока комісія. На цьому етапі була скасована абсолютна монархія і встановлена обмежена конституційна монархія.

У Довгому парламенті до липня 1641 р. було досить багато членів, які подальше продовження боротьби з королем вважали для себе небезпечним. Особливо це було видно із змісту тієї боротьби навколо обговорення так званої Великої ремонстрації, яка була прийнята незначною більшістю в листопаді 1641 р. У цьому обширному парламентському акті (204 статті) докладно перераховувалися всі зловживання королівської влади в період правління Карла I. Водночас Велика ремонстрація містила також і ряд найважливіших положень, які визначали розвиток Англії капіталістичним шляхом: статті про свободу торгівлі й підприємницьку діяльність, про створення відповідального перед парламентом уряду, про реформу церкви. Ремонстрація означала визнання певної політичної рівноваги в країні. Тому корона вирішила перехопити ініціативу політики у свої руки, і Карл I видав декларацію про захист корони від парламенту і про збір армії.

4 січня 1642 р. король прибув до парламенту у супроводі військ, щоб особисто заарештувати 5 найбільш впливових опозиціонерів. Це було сприйняте як порушення привілеїв парламенту. Переслідувані заховались під захистом лорда – мера Лондона і міщан. Після обміну деклараціями про взаємне порушення прав Карл I залишив столицю. У країні виникло двовладдя. Разом з королем Лондон залишили біля 100 членів парламенту, які стали засідати в Оксфорді. Розпочалась війна наказів, які розсилались на місця і короною, і парламентом. Об'єктивним виходом могла бути і стала перша громадянська війна в країні (1642–1646 рр.). На першому етапі війни перевага була на боці королівської армії, краще навченої і озброєної. Але в 1645 р. за парламентським біллем замість традиційної міліції (ополчення графств) створювалась постійна армія з єдиним командуванням, суворим дисциплінарним статутом.

Особливістю буржуазної революції в Англії було те, що буржуазія в союзі з новим дворянством (джентрі) боролася проти монархії, старої феодальної знаті й панівної церкви. У джентрі, що стали на шлях товарно-грошових відносин, було значно більше спільного з буржуазією, ніж з феодалами.

Короля підтримували переважно економічно відсталі північні й західні графства, а також англіканська церква. За парламент стояли

найбільш розвинені південно-східні та окремі промислові й торгові райони центру та півночі Англії.

Перша громадянська війна закінчилась поразкою короля і його політичного оточення. Після декількох військових поразок королівської армії Карл I втік до своїх союзників шотландців, але ті за значний грошовий викуп видали його парламенту.

Перемога в першій громадянській війні й поразка монархії стимулювали обособлення різних ідейних і політичних течій у колах парламентських прихильників.

Основна боротьба розгорнулася між групами так званих пресвітеріан та індепендентів.

Пресвітеріани виражали інтереси крупної торгово-фінансової буржуазії і верхів дворянства. Вони стояли за конституційну монархію, реформу церкви, примирення з королем і негайне закінчення революції.

Індепенденти спирались на торгову і промислову буржуазію, середнє дворянство (джентрі). Вони були прихильниками енергійного ведення війни, більш радикальної церковної реформи, а також деяких політичних і соціальних реформ, що забезпечували їм спочатку підтримку з боку не лише дрібної буржуазії, заможного і середнього селянства, але навіть частини сільської і міської бідноти.

І якщо в пресвітеріан була більшість у парламенті, то в індепендентів – підтримка армії на чолі з Кромвелем.

У результаті дій індепендентської армії її керівники влітку 1647 р. здобули перемогу над пресвітеріанами Довгого парламенту і створили в палаті обцин індепендентську більшість.

Розбіжності між різними течіями парламентської більшості наростали і весною 1648 р. спалахнула Друга громадянська війна. На захист монархії піднялись головним чином шотландські аристократи – пресвітеріани, їх підтримав флот. Армія Кромвеля придушила виступи, вступила в Лондон і підтримала організований Радою офіцерів розгін монархічно налаштованих членів парламенту (близько 140). Після цього парламент став по суті знаряддям індепендентської диктатури.

Кульмінацією революції став організований за рішенням парламенту суд над королем Карлом I (січень 1649 р.). До складу суду – першого у світовій історії суду нації над короною – були включені 150 правників і членів парламенту. Судовий розгляд тривав 5 днів. Карл I був визнаний “тираном, зрадником, вбивцею і ворогом держави”. Під тиском армії і в результаті політичних змін у країні, що

відбувались паралельно процесу, суд виніс смертний вирок. 30 січня 1649 р. у присутності багаточисельного натовпу на лондонській торговій площі Карлу I відрубали голову.

Другий етап революції. Страта короля стала формально-юридичним завершенням встановлення в Англії республіки. Слідом за процесом палата общин 19 березня 1649 р. прийняла постанову про ліквідацію палати лордів – верхньої палати парламенту, члени якої не підтримали ідею суду над королем.

Акт від 17 березня 1649 р. скасував королівську владу “як марну, тяжку і небезпечну для свободи, безпеки й інтересів англійської нації”. 19 травня 1649 р. Англія була проголошена республікою, яка повинна управлятися “вищою владою нації, представниками народу, в парламенті при цьому не повинно бути ні короля, ні лордів”.

Верховним органом влади в Англійській республіці став парламент, що складався з однієї палати общин. У Постанові про оголошення себе вищою владою в державі (4 січня 1649 р.) палата общин проголосила: 1) визнання народного суверенітету як основи всякої влади; 2) представницьку і виборчу від общин організацію вищої влади; 3) законодавчі необмежені повноваження представників общин.

Парламент зосередив у собі практично всю повноту державної влади, включаючи організацію урядової влади, адміністрацію, керівництво армією і вищий судовий контроль.

Вища виконавча влада передавалась Державній раді (створена 7 листопада 1649 р.) із 41 члена. Члени Ради вибирались парламентом на 1 рік з числа військових, юристів, учених. Формально Раді належали тільки повноваження щодо виконання рішень парламенту. Фактично ж в ній і в її комітетах зосереджувалась урядова влада. Таке перерозподілення повноважень від парламенту до урядових інститутів також було своєрідною рисою нової республіки.

Політична система влади була нестабільною. У складі Довгого парламенту після 1649 р. залишалось близько 80 депутатів. Більшість з них були одночасно членами Державної ради і Ради армії. Надзвичайно виросли авторитет і особиста військова влада О. Кромвеля. У цих умовах організація влади виявляла очевидне тяжіння до військово-диктаторського режиму та одноособової влади.

Третій етап революції. У 1650 році Кромвель замінив Ферфакса на посаді генерала армії, що ще більше зміцнило його позиції серед офіцерів. 20 квітня 1653 року, спираючись на підтримку армії Олівер Кро-

мвель розігнав так зване “охвістя” Довгого парламенту (усього 50 депутатів). Ця подія була початком встановлення військової диктатури.

Новий державний лад був юридично закріплений Конституцією від 13 грудня 1653 року під назвою “Знаряддя управління”, яку запропонувала Державна рада, а затвердила Рада армії.

“Знаряддя управління” встановлювало зовні республіканську, а по суті – диктаторську систему влади. Законодавча влада “вільної держави Англії, Шотландії і Ірландії” зосереджувалась у подвійному інституті – парламенті й заново заснованому лорді-протекторі. Парламенту належали виняткові повноваження змінювати, призупиняти, вводити нові закони, встановлювати податки. Парламент повинен був скликатись регулярно (раз у 3 роки) і самостійно, його не можна було розпускати раніше, ніж після 5 місяців роботи. Право обирати депутатів надавалось особам, які володіли майном вартістю 200 фунтів стерлінгів і яким виповнився 21 рік. Парламент повинен був складатись не менше ніж із 60 членів, “відомих своєю чесністю, богобоязливих і доброї поведінки”.

Паралельно з парламентом проваджувалась влада лорда-протектора. Вибори на цю посаду проводились Державною радою (членів якої у кількості 15 чоловік обирав парламент). Лорд-протектор мав право затверджувати чи відхиляти закони парламенту. Він користувався практично необмеженою владою у справах управління. Протектор вважався головнокомандуючим армією, йому повністю належали права у сфері зовнішньої політики. Від його імені проводились усі призначення посадових осіб. Тільки призначення вищих посадових осіб вимагали згоди парламенту чи Ради.

Особливою статтею конституції повноваження лорда-протектора довічно закріплювались за О. Кромвелем.

Прийняття конституції і переобладнання верхів політичної системи не ліквідували протиріч між суспільством і інdependentським керівництвом. Під натиском генералітету принципи військової організації були перенесені на адміністративно-територіальний устрій. Літом 1655 року країна була поділена на 11 військових округів на чолі з генерал-майорами (тобто старшими генералами). Намісники були наче протекторами в мініатюрі й наділялись значними повноваженнями.

22 травня 1657 року Кромвель одержав право самому призначати собі наступника. Одночасно відновлювалась палата лордів (63 лорди).

Режим протекторату був тісно пов'язаний з особою і авторитетом Кромвеля. Як тільки він помер (3 вересня 1658 року), режим потрапив у тяжкий кризовий стан безвладдя. Призначений наступником

батька Річард Кромвель не зміг втримати владу і у 1659 році його змусили зректися звання і відновити умовну республіку. Громадське невдоволення режимом індепендентів і безвладною республікою одночасно стало настільки значним, що питання про відновлення монархії та історичної конституції у країні стало предметом практичної політики.

У пошуках стабільності виходом стало повернення на престол династії Стюартів (спадкоємець престолу Карл II знаходився у Франції). Відіграли свою роль і протиріччя у вищому військовому керівництві.

У цих умовах воєначальник і намісник одного з найбільших шотландських військових округів генерал Монк здійснив державний переворот. Його війська вступили в Лондон для здійснення політичного контролю над владою, а генерал попередньо встановив контакт зі спадкоємцем престолу.

Парламентський конвент, до складу якого увійшли і лорди, прийняв рішення про відновлення монархії, запрошення Карла II і про дарування йому прибутків замість конфіскованих в революцію володінь. Згідно з постановою конвенту (25 квітня 1660 року) республіканський лад і парламентське єдиновладдя в Англії знищувались: “За стародавніми основними законами королівська влада в ньому належить і повинна належати королю, лордам і общинам”. У травні 1660 року Карл II висадився в Англії і в’їхав у столицю. Монархія була відновлена.

Ще до відновлення монархії Карл II підписав своєрідні гарантії своєї майбутньої політики у вигляді Бредської декларації 1660 року. Корона гарантувала повне і загальне прощення всім, хто протягом 40 днів визнає новий порядок (якщо тільки не буде особливих рішень парламенту), свободу совісті у країні, а також те, що дискусії з приводу конфіскованого в революцію майна будуть вирішуватись не інакше, як зі згоди парламенту. Юридично декларація поклала початок конституції нової монархії, у якій корона вже не була головною частиною парламенту, а визнавала його верховенство і право на політичні прерогативи. Король підтвердив значення Великої хартії вольностей 1215 року, Петиції про право 1628 року і Великої ремонстрації 1641 року.

Практична політика нової монархії пішла, цілком закономірно в іншому напрямі. Незважаючи на гарантії прощення, був проведений суд над учасниками процесу та над Карлом I, який виніс 29 смертних вироків. Тіла головних антироялістів – Кромвеля, Айртона та ін. – були викопані із могил і підвішені. Були відновлені основи англіканської церкви.

2. Розвиток конституційної монархії і парламенту в

XVII – XIX ст.

Реставрація Стюартів не забезпечила тривалого компромісу між буржуазією і джентрі, з одного боку, і феодалним дворянством, – з іншого. Порушення Бредської декларації Карлом II, а потім і Яковом II, намагання цих монархів повернути дореволюційні порядки викликали незадоволення правлячої верхівки. А видану 1688 році на користь католиків Декларація про “віротерпимість” об’єднала і торі, і вігів у боротьбі проти Стюартів. Вони звернулися до штатгальтера Голландії Вільгельма III Оранського, який був одружений із дочкою Якова II Марією, з пропозицією зайняти «вакантний» королівський престол.

У грудні 1688 року Вільгельм III з дванадцятитисячним військом висадився на берегах Британії. Його підтримали буржуазія, джентрі, жителі Лондона. На бік Вільгельма перейшли міністри, члени королівської родини, сам головнокомандувач королівською армією Джон Черчілль. Якову II довелося тікати до Франції. Вільгельм III вступив без бою в Лондон і був проголошений регентом.

В Англії ці події отримали назву “Славної революції”, хоча насправді це був двірцевий переворот, у якому народні маси ніякої участі не брали. У 1689 році парламент обрав Вільгельма III Оранського і Марію на англійський королівський престол.

Славна революція, по суті, завершила оформлення компромісу між фактично панівною буржуазією та офіційно правлячою земельною аристократією. Політична влада опинилася в руках дворян-землевласників, які повинні були підтримувати інтереси фінансової верхівки буржуазії.

Найважливішим результатом перевороту 1689 року стало утвердження в Англії буржуазної конституційної монархії. Причому слід мати на увазі, що своєрідною рисою Англії є відсутність конституції як єдиного документа. Англійська конституція – це сукупність конституційних актів і угод (прецедентів), у яких отримали закріплення основні конституційні принципи і положення, структура державного механізму тощо. У цьому відношенні виняткового значення набувають два конституційні акти англійського парламенту: Біль про права 1689 року і Акт про престолонаступництво 1701 року.

Біль про права визначив провідну роль парламенту в системі державних органів. У ньому зазначалось, що: припиняти закони або виконання законів королівським повелінням без згоди парламенту незаконно; не можна робити вилучення законів королівським повелінням; стягнення зборів на користь корони без згоди парламенту незаконне; набір або утримання постійного війська в мирний час інакше, як за згодою парламенту, суперечить закону. Крім цього, документ стверджував, що: парламент скликатиметься досить часто, а вибори в нього будуть вільними; проголошується свобода слова, дебатів і актів у парламенті; звернення до короля з клопотанням – право підданих; не допускається ні вимагання надмірних податків, ні накладання надмірних штрафів або жорстоких і надзвичайних кар. І нарешті, було сказано, що принц Вільгельм Оранський і принцеса Марія по праву повинні бути “у силу законів королівства” королем і королевою Англії, а корона після Вільгельма Оранського повинна перейти до його спадкоємців.

Як показали наступні події, питання про престолонаслідування виявилось досить складним. У дочки Вільгельма і Марії принцеси Анни не було дітей, і тому необхідно було вирішити, хто стане наступним монархом Англії.

Відповідь на це питання повинен був дати прийнятий парламентом 1701 року Акт про престолонаступництво, згідно з яким престол перейде, якщо нічого не зміниться, до німецьких князів Ганноверської династії. Але Акт 1701 року не тільки встановив порядок престолонаслідування, але і містив у собі подальше уточнення прерогатив законодавчої та виконавчої влади. Так, особа, яка вступала на королівський трон, повинна була приєднатися до англіканської (протестантської) церкви і не підтримувати ніяких зв'язків з Папою Римським. Подальше обмеження королівської влади виявилось в тому, що: король не мав права без згоди на те парламенту виїздити за межі Англії, особа, яка була народжена за межами Англії, не могла бути членом Таємної ради, депутатом парламенту, взагалі займати відповідальну посаду в державному апараті; усі акти короля потребували підпису відповідного міністра (“міністерська відповідальність перед парламентом”). Було заборонено займати посаду в короля і бути одночасно членом парламенту. Судді, призначені короною, залишалися на своїх постах “доки ведуть себе добре”, і їх можна було змістити тільки за рішенням парламенту. Нарешті, король втрачав право помилування своїх міністрів, засуджених парламентом у порядку імпичменту.

Таким чином, ці конституційні акти визначили правовий статус парламенту і короля, а також сформулювали основні принципи буржуазної конституційної монархії в Англії:

- парламентаризм – «парламент вище корони»;
- парламент – єдиний законодавчий орган;
- поділ влади;
- незмінність суддів;
- гарантії основних свобод у парламенті (свободи слова, дебатів, виборів тощо).

Усе це свідчить про те, що на межі XVII–XVIII століть у Англії виникла буржуазна конституційна монархія з поділом влади і зверхністю парламенту.

Подальша еволюція конституційної монархії пов'язана з глибокими соціально-економічними змінами. Англійське селянство, яке так і не отримало землю у власність, розшарувалося на заможних орендарів і безземельних пролетарів – наймитів. У містах внаслідок промислового перевороту остаточно сформувалися буржуазія і пролетаріат.

Англійська буржуазія, зібравшись із силами, намагається встановити своє політичне панування шляхом нових компромісів з лендлордами. Цей процес супроводжувався еволюцією британської конституційної монархії, основними напрямками якої були подальше обмеження королівської влади, утвердження нових принципів взаємовідносин виконавчої і законодавчої влади у вигляді “відповідального уряду”. Ці зміни не були оформлені новими конституційними актами, а склалися в ході політичної практики у формі прецедентів.

Парламент був єдиним законодавчим органом. Його прерогативи стали розгляд бюджету, встановлення військового контингенту і т. д. Складався парламент з двох палат. Верхня – палата лордів мала чисто аристократичний характер, бо тут діяло спадкове перство. Засідали тут герцоги, барони та інші аристократи, призначені монархом. У нижній палаті, яка обиралась, – палаті обшин – більшість належала джентрі, бо виборцями в графствах були фрігольдери, які отримували сорок шилінгів прибутку на рік. Пасивне виборче право за Актом 1710 року належало особам, які мали від земельної власності прибуток у розмірі 600 фунтів стерлінгів на рік у графствах і 300 фунтів стерлінгів – у містах.

Король продовжував залишатися главою держави і був у пошані. Формально він мав досить великі права: призначав лордів і міністрів, очолював збройні сили, визначав дипломатичну діяльність і т. д. Але його влада поступово обмежувалась, і він фактично перетворювався на номі-

нального главу виконавчої влади. Перші прецеденти, що сприяли цьому, з'являються вже на початку XVIII століття. З 1707 року право оголошення війни та укладення миру переходять від короля до парламенту. Скасовується право короля відхиляти закони, прийняті парламентом. Особливо посилюються ці обмеження з 1714 року, коли після бездітної королеви Анни англійський престол переходить до курфюрстів Ганноверської династії Георга I і Георга II, які більше піклувалися про німецькі справи, ніж про англійські.

Поступово прерогативи короля концентруються в руках *кабінету*. Король Георг I (1714–1727) не знав англійської мови і тому перестав з'являтися на засіданнях кабінету. Парламент і уряд використовують це, створюючи ряд прецедентів: функції з керівництва кабінетом переходять до “першого міністра” короля, кабінет діє від імені “його величності”, але практично самостійно. На кожному розпорядженні короля повинен стояти підпис першого міністра.

Деякий час кабінет був секретною установою: його засідання розглядалися як випадкові зустрічі. Не було бланків кабінету, печатки тощо. До кабінету входили лорд-канцлер, лорд адміралтейства, статс-секретар, міністри найважливіших відомств. Кількість членів кабінету поступово зростає: спочатку було сім, потім п'ятнадцять, шістнадцять, двадцять членів. Виникає термін “уряд його величності”. Однак згадка про кабінет в офіційних документах з'являється тільки в 1900 році.

Принципи роботи, структура кабінету формувалися в практиці його діяльності. Акти 1705–1707 років про посади відкрили міністрам можливість обиратися в палату общин. Королі намагалися підібрати такий склад кабінету, який буде користуватися довірою парламенту. Так з'явився прецедент: король доручає формування кабінету лідеру партії (торі або вігів), яка отримала перемогу на виборах. Уже згадувався ще один прецедент, пов'язаний із королем Георгом I, – кабінет засідає без короля. Якщо кабінет або навіть один із його членів втрачав довіру парламенту, він повинен був у повному складі піти у відставку. У 1784 році Вільям Пітт-молодший сформував кабінет, що не отримав довіри парламенту. Він розпустив королівським указом палату общин, провів нові вибори і отримав підтримку нового складу палати. Так сформувався ще один прецедент.

Король поступово втрачав деякі свої права. Однак у глави держави залишалися ще дуже значні джерела влади, які давали йому можливість впливати на формування і проведення внутрішньої і зовнішньої

політики країни. Формування уряду, розподіл міністерських портфелів, персональний склад кабінету, конкретний вибір прем'єр-міністра – у вирішенні таких питань роль монарха була дуже значною. Король мав право знати про всі найважливіші рішення, які приймалися кабінетом. Монарха слід було інформувати про всі зміни у внутрішній політиці. Глава держави брав активну участь у проведенні зовнішньополітичних акцій. Відповідно до англійської конституційної доктрини король повинен діяти за порадою своїх міністрів. Однак він мав право не давати згоди на проведення такої політики, яка, на його думку, руйнує “оазис англійської конституції”.

Нарешті, слід мати на увазі, що рішення, які приймав кабінет, не мали в цей час ніякої юридичної сили. Вони отримували своє правове оформлення і втілювалися в життя міністрами корони після їх затвердження Таємною радою або шляхом видання парламентського акта. Усі члени кабінету за посадою входили до складу Таємної ради.

Колишні радники короля перетворювалися на справжніх міністрів. Але зберігалися колишні найменування, титули (статс-секретар, охоронець малої печатки, обер-камергер і т. д.), а також і колишні оклади, привілеї. Однак з'являються і справжні міністерства: внутрішніх справ, військове, торгівлі, у справах Індії. У 1855 році наказом Таємної ради були сформульовані правила комплектування чиновницького корпусу і утворена “комісія громадянської служби”. Одночасно були введені кваліфікаційні іспити, а в 1860 році – конкурс серед кандидатів на коронні посади.

Найважливішою фігурою в кабінеті був прем'єр-міністр, і саме він персоніфікував урядову політику.

Прем'єр-міністр передусім був одноосібним керівником своєї партії. Він керував роботою палати обшин, брав участь у дебатах з особливо важливих питань. Під безпосереднім наглядом прем'єр-міністра проходила вся робота кабінету. Він сам визначав, які питання повинні розглядатися колегіально, а які належать тільки до його компетенції. Вирішальна роль належала прем'єру і при формуванні кабінету. Він за згодою монарха призначав і звільняв міністрів. Глава кабінету головував в Імперському комітеті оборони, визначав зовнішню політику країни.

В Англії існували відмінності між міністрами кабінету та іншими главами адміністративних відомств: прем'єр не тільки вирішував, кого ввести до складу уряду, а також визначав, хто повинен бути міністром кабінетського рангу.

Прем'єр-міністр виділяв, крім того, кількох найближчих співробітників, з якими обмірковував свої плани. Вони складали так званий “внутрішній кабінет”. Перша згадка про такий орган припадає на 1878 рік.)

3. Зміни в державному устрої в кінці XIX – на початку

XX століття

3) Наприкінці XIX століття відбуваються серйозні зміни у співвідношенні законодавчої і виконавчої влади, парламенту й уряду. Парламент часто перетворюється на установу, яка реєструє волю уряду. Тепер не законодавчий орган контролює виконавчу владу, а навпаки – кабінет отримує функції контролю. Кабінет, таким чином, стає головною ланкою державного механізму Великобританії. Тепер більшість біллей народжувалася на засіданнях уряду. Законодавча ініціатива у фінансових справах цілком переходить до уряду.

Кабінет нарівні з парламентом отримує можливість видавати правові акти. Така нормотворча діяльність кабінету отримала назву “делегованого законодавства”. У Великобританії воно набуло дуже великого поширення. Відсутність у країні писаної конституції усувала навіть формальні перешкоди розширенню законодавчих функцій уряду.

Форми делегованого законодавства були різноманітними: накази Таємної ради; розпорядження, накази і вказівки, спеціальні інструкції міністрів; підзаконні акти публічних корпорацій.

Таким чином, делеговане законодавство стало ще одним проявом всемогутності кабінету.

У місцевому управлінні також відбувалися зміни. Відразу після першої виборчої реформи 1835 року в інтересах промислової буржуазії було проведено реформу міського самоврядування. Відповідно до неї управління містом передавалося виборним міським радам. У виборах цих органів брали участь усі платники податків – власники будинків і наймачі квартир, як чоловіки, так і жінки. Міська рада обирала на один рік мера міста та олдерменів.

У 1888 році була введена система самоврядування у графствах. Англія та Уельс були розбиті на 122 територіальні округи, що отримали назву “адміністративних графств”, або “графств-бургів”, якими ставали великі міста. На чолі таких округів стояли представницькі органи – ради, яким було передано колишні адміністративні повнова-

ження мирових судців. Активне виборче право мали особи, що досягли двадцяти одного року, займали протягом дванадцяти місяців помешкання або частину помешкання, а також власники земельної ділянки, яка приносила прибуток не менше десяти фунтів стерлінгів на рік.

Акт 1894 року радикально реформував управління в приходах. Тут утворювалися приходські збори, у яких брали участь усі, хто сплачував місцеві податки. Якщо кількість мешканців перевищувала вісімсот чоловік, утворювалася приходська рада, яку обирали приходські збори строком на один рік.

Збройні сили теж зазнали змін. В умовах широкої колоніальної експансії англійська буржуазія мала потребу не тільки у кваліфікованому чиновництві, але і в боєздатних армії і флоті. Постійна модернізація збройних сил, зростання воєнного бюджету були характерною рисою політики правлячих кіл Великобританії.

У 1883 році був створений Особливий відділ Лондонської поліції. Його завданням стала боротьба з національно-визвольними рухами, а також з опозиційними політичними силами в самій Англії. Поліція Лондона і заснована у 1874 році Ірландська королівська поліція були ударними підрозділами поліцейських формувань. Так, на кінець XIX століття в Лондонській поліції служила одна третина усіх поліцейських країни.

Особливий Постійний комітет з представників судових органів і ради графства призначав головного констебля графства. Головний констебль набирив поліцейський персонал і керував ним. У містах, що мали власну поліцію, її начальник призначався міською радою. Нагляд за полісменами здійснював Комітет громадської безпеки.

Місцеві поліцейські сили Великобританії формально були автономні. Однак насправді вони завжди діяли під контролем міністерства внутрішніх справ, яке видавало обов'язкові відомчі правила та інструкції, а також визначало суми, необхідні на утримання місцевої поліції.

Складна *судова система* Англії в 1873–1876 роках також зазнала реформування.

Верховною судовою інстанцією Великобританії залишалася палата лордів. У 1876 році Актом про апеляційну юрисдикцію був заснований інститут апеляційних лордів. Два апеляційних лорди повинні були засідати в палаті лордів, коли вона виконувала роль судового органу. Призначалися вони довічно.

Крім перевірки скарг на рішення Апеляційного суду в цивільних справах і апеляційного суду в кримінальних справах, палата лордів

виступала і як суд першої інстанції для перів, звинувачених у кримінальних злочинах.

Актами, прийнятими в 1873–1875 роках, була піддана реорганізації судова система Англії. Так, три головних суди “загального права”, а також Суд канцлера, Суд за заповітами, Суд за розлученнями, Суд адміралтейства, Суд казначейської палати і Апеляційний суд канцлера були скасовані. У 1875 році створився новий Верховний суд Великобританії, який складався з двох частин: Високого суду та Апеляційного суду в цивільних справах. У свою чергу, Високий суд мав такі відділення: 1) суд королівської лави; 2) суд канцлера; 3) суд загальних тяжб; 4) суд палати шахової дошки; 5) суд у справах адміралтейства, заповітах, розлученнях. У 1881 році пройшла чергова реорганізація. У Високому суді було залишено лише три відділення: суд королівської лави, суд канцлера і суд у справах адміралтейства.

Лорд — головний суддя, призначався короною за поданням прем'єр-міністра, інші судді вищих судів затверджувалися монархом за рекомендацією лорда-канцлера.

На початку ХХ ст. основна боротьба між лібералами і консерваторами розгорнулася навколо питання про митні тарифи. Консерватори, що були тісно пов'язані з важкою індустрією, вимагали встановлення протекційного мита для захисту їх продукції від конкуренції з боку Німеччини. Крім того, введення тарифів підвищило б (на вигоду лендлордів) ціни на сільськогосподарську продукцію.

Представники інших галузей промисловості, особливо тих, що працювали на експорт (наприклад, текстильної), були зацікавлені у збереженні вільної торгівлі. Особливістю британської економіки була нестача вітчизняної промислової сировини і продовольства для населення. Введення протекціоністського мита спричинило б занепад більшості галузей англійської промисловості. Зберегти вільну торгівлю треба було ще й тому, що від цього залежали низькі ціни на споживчі товари.

Конфлікт між консерваторами й лібералами виник також навколо питання про пенсії. Особливо гострими були ці розбіжності в 1910 р. після того, як палата обшин прийняла новий бюджет. Верхня палата, що була під контролем консерваторів, майже одностайно відкинула його. Небачене в історії Англії відхилення палатою перів бюджету ліберали тлумачили як боротьбу лордів проти народу.

Опір консерваторів став приводом для ліберального кабінету міністрів, щоб підготувати парламентський білль, який істотно обмежував конституційні права верхньої палати.

Акт про парламент 1911 р. встановлював, що коли фінансовий білль, який прийняла палата общин і надісланий принаймні за місяць до закінчення сесії до верхньої палати, не буде прийнятий нею без поправок протягом місяця, то він стає законом після затвердження його короною, навіть якщо палата перів не дасть на це згоди. На спікера палати общин покладался обов'язок посвідчувати, що зазначений законопроект є фінансовим.

Права палати лордів були урізані й у питаннях законодавства за фінансовими публічними біллями. Так, якщо протягом трьох років послідовних сесій парламенту (не обов'язково однієї і тієї ж легісла-тури) законопроект, який приймала палата общин, заперечувався палатою перів, його все одно заносили до книги статутів Великобританії. Однак для цього потрібно було, щоб між другим читанням білля під час першої сесії і третім його читанням на третій сесії минуло два роки. Отже, верхня палата могла тільки затягнути на два роки прийняття неугодного для неї закону, а не відхилити його.

4. Основні джерела й риси права. Англосаксонська система права та її вплив на право інших країн

Буржуазне право виникає разом із становленням буржуазної держави і розвивається як логічне і пряме продовження існуючих раніше систем рабовласницького й феодального права. Відкидалися лише ті частини попереднього права, які ставали на перешкоді економічним і політичним інтересам буржуазії. Ступінь правонаступництва буржуазного і дореволюційного права (римського, звичаєвого, міського і т. д.) був різним в окремих країнах, але ніде старі правові системи не були знищені повністю. Якесь їх частина увійшла до буржуазного права, трансформувалась у його норми.

На момент свого зародження буржуазне право мало прогресивне значення, означало великий прогрес в історії людства. Воно юридично закріплювало зміну феодальних відносин більш передовими на той час – буржуазними. Утвердження права буржуазного типу супроводжувалося ліквідацією середньовічних обмежень, скасуванням станових привілеїв, феодальної залежності селянства, цехової організації та ін. Відкидаючи феодальний партикуляризм, буржуазне право народжувалося в усіх країнах у вигляді національних правових систем.

Центральне місце в буржуазних правових системах було відведено особі, а тому права людини проголошувалися як невідчужувані та священні. А серед принципів буржуазного права дуже важливу роль

відіграла рівність, бо юридична рівність ставала однією з основних умов функціонування самої капіталістичної системи господарства.

Не менш важливим принципом буржуазного права є свобода як складова частина і похідна свободи підприємництва, свободи торгівлі, свободи конкуренції і т. д., а також свободи політичної.

Буржуазія прагнула створити суспільство, яке базується на правопорядку. Вона потребувала стабільності. Тому ще одним основним принципом буржуазного права, пов'язаним не тільки із сферою здійснення політичних і особистих прав громадян, але і сферою економічного обороту, був принцип законності.

Процес виникнення буржуазного права, форми його утворення також визначалися характером і особливостями буржуазних революцій. Звідси і певна своєрідність виникнення і розвитку буржуазного права в окремих країнах, а також різний ступінь правонаступництва. Темпи оновлення і перебудови правової системи багато в чому залежали і від конкретних історичних умов різних країн, і від характеру буржуазних революцій. Там, де конфлікт між інтересами буржуазії і феодальним правом набував найбільш гострих форм, де в боротьбу з відживаючим феодальним правопорядком активно включалися народні маси, зміна середньовічної правової системи буржуазним правом відбувалася шляхом докорінного зламу старого феодального й натомість утвердженням нового буржуазного права. Там, де революція не привела безпосередньо до політичного панування буржуазії, де буржуазія йшла до влади довгим шляхом – через компроміси з земельними власниками, народження буржуазного права відбувалося через пристосування старих феодальних інститутів до нових суспільних відносин, і буржуазне право тривалий час зберігало елементи дореволюційної правової системи.

Найбільш послідовно ці відмінності можна простежити за двома різними за характером революціями загальноєвропейського масштабу – англійською і французькою, що й визначило становлення двох різних правових систем: континентальної та англосаксонської. Завдяки тому значенню, яке мали Англія і Франція, ці системи буржуазного права набули міжнародного характеру.

Той факт, що англійська буржуазна революція ґрунтувалась і розвивалась в умовах компромісу буржуазії і нового дворянства, а тому і не була такою радикальною, як у Франції, позначився на процесі виникнення буржуазного права в Англії.

Головною особливістю англійського буржуазного права було те, що компроміс між великими землевласниками й капіталістами проявився у наступності судових прецедентів, у збереженні феодальних пра-

вових форм. А це призвело до того, що старе феодальне право не було одразу знищене. Розвиток відбувався інакше – у напрямі пристосування старого феодального права до нових буржуазних умов. Отже, проявилася та сама закономірність, що і в розвитку буржуазного державного ладу.

Це пристосування старого феодального права до нових буржуазних виробничих відносин виявилось в тому, що стара феодальна правова форма зберігалась, але наповнювалася новим буржуазним змістом. Тому в Англії стало можливим залишити значну частину форм старого феодального права, вкладаючи в них буржуазний зміст, і навіть прямо вводити буржуазне значення під феодальне найменування.

Звідси архаїчність ряду інститутів англійського буржуазного права, своєрідна термінологія, наявність таких інститутів, яких немає у правових системах інших держав.

Своєрідність англійського буржуазного права полягає і в тому, що значна частина його інститутів сформульована не законами, а судовими рішеннями – прецедентами. Збереження судових прецедентів, феодальних юридичних форм, величезна роль судової практики, що користується звичаєм як джерелом права, а також нормативними актами різних епох, – усе це надавало англійському буржуазному праву консервативного характеру, що проявлявся у формалізмі й рутинності.

Як наслідок, англійське право й досі залишається некодифікованим, тобто тут не існує зводу діючих норм. Не знає англійське буржуазне право розподілу на публічне та приватне. Його джерела дуже складні (загальне право, право справедливості і статутне право), що створює серйозні труднощі в їх застосуванні.

В основі загального права, як і у феодальний період, лежав судовий прецедент. До того ж, звернення до прецеденту не залежало від часу його виникнення. Звідси значний формалізм загального права і особлива роль судді з широкими повноваженнями судового тлумачення та застосування правових норм.

Консерватизм загального права не завжди задовольняв буржуазію. Часто в судовій практиці конкретні справи вирішувалися всупереч нормам загального права, з погляду доцільності. Це завдання почала розв'язувати особлива система “судів справедливості”. Саме суди справедливості і створили ті інститути права, що найдужче сприяли розвиткові буржуазних відносин.

На кінець XIX століття остаточно завершується процес формування правової системи на буржуазній основі. Важливу роль у цьому відіграла судова реформа 1873–1875 років, яка призвела до об'єднання загальної системи королівських судів із судом лорда-канцлера – судом спра-

ведливості – в єдиний Високий суд, який міг рівнозначно застосовувати норми як загального права, так і права справедливості. Тепер суддям надавалася можливість користуватися будь-якими прецедентами. У разі розбіжності перевага віддавалася нормам права справедливості. Так у буржуазній Англії склалося єдине прецедентне право.

Парламентський акт 1854 року остаточно сформував англійську доктрину судового прецеденту й офіційно визнав обов'язковість прецедентів. Для їх застосування були встановлені спеціальні правила: 1) рішення вищих судів Англії (палати лордів, Високого суду, апеляційного) обов'язкові як для нижчих судів, так і для них самих; 2) вищі суди, не зв'язані рішеннями нижчих судів; 3) суддям однієї інстанції рекомендується не приймати істотно розбіжних рішень; 4) обов'язкова лише та частина судового рішення, яка містить його обґрунтування.

Статутне право базувалося на законі, на парламентських актах. Його роль згодом зростала, приймалася все більша кількість парламентських актів, які встановлювали норми права. Характерно, що вважалися діючими статuti, видані ще у феодальний період. Тому статутне право Англії становить величезну кількість парламентських актів, які збиралися протягом майже п'яти століть. Так, починаючи з правління Едуарда IV (1461–1483 рр.) до 1884 року було видано 14408 тільки парламентських законів.

Усе це призвело до необхідності провадити певну модернізацію англійського статутного права. Було проведено після виборчих реформ часткову реформу кримінального права, у ході якої було об'єднано (консолідовано) триста старих статутів у чотири закони. На кінець XIX століття консолідовані акти почали з'являтися досить часто. Розвиток буржуазного суспільства обумовив проведення спеціальних кодифікаційних робіт у межах окремих інститутів цивільного права. Так з'явилися Акт про товариства 1890 року, Акт про продаж товарів тощо. Але в цілому англійське право залишалося некодифікованим. Офіційні публікації збірок статутів в Англії, які з'явилися на початку XIX століття, – “Статuti королівства” у дев'яти томах, “Переглянуті статuti”, – не призвели до суттєвої систематизації англійського буржуазного права.

Цивільне право. Незважаючи на таку своєрідність, англійське право втілює в собі загальні принципи, властиві всім буржуазним правовим системам. Так, з початку свого існування воно також було покликано встановити принцип необмеженої приватної власності. Але відбувалося це не так чітко, як, наприклад, у Франції.

Щодо рухомого майна, капіталістична приватна власність з широкою свободою розпорядження закріплюється досить рано. Парламентські акти періоду революції про промисловість відкривали широкий шлях для розвитку буржуазних виробничих відносин, ліквідовували феодальні обмеження підприємницької діяльності і торгівлі.

Що ж до земельної власності, то тут вплив старої феодальної форми був значно сильнішим. Установлення буржуазних основ у праві поземельної власності проходило значно повільніше й не так послідовно.

Закони, прийняті в період революції, забезпечували передусім перетворення феодального права земельної власності на буржуазне. Так, ордонанс від 24 лютого 1646 року, що передбачав скасування всієї системи феодальної опіки в землеволодінні, скасував усі зобов'язання, які обмежували лицарські володіння, оголошував їх вільною приватною власністю. Крім того, Довгий парламент прийняв акти про секуляризацію і продаж церковного нерухомого майна (1646 р.), конфіскацію і продаж маєтків прихильників короля (1642 р.), продаж нерухомого майна, що належало короні (1649 р.). Умови продажу були такими, що ці землі діставалися буржуазії і новому дворянству.

Таким чином, земельні перетворення англійської революції були здійснені виключно в інтересах буржуазії і джентрі, вони сприяли зосередженню землі в руках представників цих класів. А земельне володіння переважної більшості англійського селянства – копігольд, що ґрунтувалося на феодальному праві, втрачало будь-яку юридичну основу і захист.

Отже, єдиного інституту власності на землю в цей час створено не було. У цивільному праві Англії, як і раніше, визнавалися такі форми обмеженої земельної власності, як фрігольд — вільне володіння, копігольд — володіння із тривалим збереженням деяких повинностей. Існувала так звана урізана власність, за якою землю можна було передати в спадок, але не можна було продати. Було й довічне користування, коли після смерті володаря нерухоме майно поверталось первісному власнику. Більшість великих маєтків належала їх власникам на праві майорату.

Навіть у XIX столітті, коли цивільне право Англії в цілому мало вже цілком буржуазний характер, зберігався середньовічний поділ власності на “реальну” і “особисту”, що було обумовлено різними формами позовів з метою їх захисту. Так, реальними позовами захищалася земля, родова нерухомість і титули. Розпорядження реальною власністю було обмежене певними формальностями. Особистою власністю можна було розпоряджатися вільно.

У XVIII–XIX століттях великого поширення в Англії набула довірча власність (траст), відома ще феодальному праву. Траст став гнучкою формою захисту різноманітних власницьких та інших підприємницьких інтересів. За трастом відбувається немов би розподіл власності між первинним власником майна, який засновує траст, і довірчим власником, або управляючим, який розпоряджається майном як своїм, так і особи, на користь якої довірча власність була заснована. У 1893 році законом траст був визнаний універсальним інститутом: його можна було засновувати з будь-якою метою. Інститут трасту наприкінці XIX століття широко використовувався для організації інвестиційних банків, для об'єднання капіталістичних компаній з метою встановлення монополій.

Англійська буржуазія вимагала закріплення в праві “свободи договору”, рівності сторін у договірних відносинах. У праві зобов'язань в Англії роль закону була більш важливою. Законодавчі акти про угоди з нерухожим майном, про векселі, про купівлю-продаж, про товариства регулювали цю дуже важливу для розвитку буржуазних відносин сферу. Але і тут давалася ознака своєрідності англійського правового розвитку. Так, принцип свободи договору закріпився передусім у судових рішеннях, де говорилося про те, що “не можна обмежувати свободу договору”. У формі судового прецеденту закріпився в англійському праві і принцип обов'язкового виконання договору, або “непорушності виконання зобов'язань”. У XIX столітті була скасована особиста відповідальність боржника за невиконання зобов'язання шляхом ув'язнення його в боргову тюрму. Розвиваються нові види договірних зв'язків: договір публічного перевезення вантажу і пасажирів, договір страхування та інші.

Своєрідність англійського права власності на землю обумовила поширення земельної оренди: довгострокової і короткострокової. Перший вид оренди практикувався при здачі землі під будівлі. Термін такої ренди не перевищував дев'яносто дев'яти років. Після цього будинки та споруди, збудовані на орендованій землі, ставали власністю її господаря. При короткостроковій оренді землю зазвичай здавали фермерам строком на один рік. “Рівність сторін” тут була чисто формальною. Лендлорд, закінчуючи строк, мав можливість укласти договір знов або розірвати його. А це значило, що умови договору оренди землі диктував землевласник.

Показово, ще англійське законодавство про акціонерні товариства йшло попереду французького. Після буржуазної революції в Англії поряд із торговими компаніями почали виникати численні акціонерні товариства. Випуск акцій давав можливість збирати величезні суми грошей, відкривав для англійської буржуазії нове джерело збагачення.

Правова основа існування акціонерних компаній була створена шляхом пристосування напівфеодального інституту довірчої власності. Однак надалі стало потрібним і законодавче регулювання їхньої діяльності.

Біржові махінації, спекуляція і обман, якими супроводжувалася діяльність акціонерних компаній, змусили англійський парламент у 1720 році прийняти закон, що забороняв їх утворення без попереднього дозволу уряду. Але незабаром акціонерні компанії дістають повне визнання. Закон 1844 року розглядав компанію як юридичну особу й вимагав її обов'язкової реєстрації та опублікування найважливіших даних про її діяльність. Надалі був установлений принцип обмеженої відповідальності акціонерів у межах суми акцій, що їм належать; були також визначені правила ліквідації акціонерних компаній. Нарешті парламентський акт 1862 року об'єднав усе законодавство про акціонерні компанії.

Законодавство 1844–1867 років про акціонерні компанії сприяло концентрації і централізації капіталу в Англії, дозволяло організаціям компаній грати на підвищенні та пониженні курсу акцій, привласнювати собі кошти держателів цінних паперів, що розорялися. Певні спроби англійського парламенту стримати ці процеси, ввести обмеження для маніпуляцій з цінними паперами не мали успіху.

Дуже сильною була стара феодальна форма в сімейному і спадковому праві буржуазної Англії. Громадянський шлюб, наприклад, було введено тільки у 1836 році. Але і після того дозволявся церковний шлюб. В обох випадках чоловік мав верховенство у сім'ї, управляв і розпоряджався сімейним майном (заміжня жінка дістала право розпорядження своїм майном лише в 1882 р.). У 1857 році в Англії нарешті було узаконено розірвання шлюбу шляхом розлучення.

У спадковому праві з часів революції установився, на відміну від Франції, принцип абсолютної свободи заповіту. Це правило поширювалося на всі види спадкового майна. При спадкоємстві за законом земельна власність переходила за принципом майорату до найближчого родича (зазвичай старшого сина). Усе інше майно переходило у спадок так само, як і за континентальним правом.

Кримінальне право. В основі кримінального права буржуазної Англії лежало загальне право і статутне. Спроби кодифікації виявилися безрезультатними. У період революції змінювався лише зміст окремих видів злочинів. Так, у 1648 році державною зрадою став визнаватися будь-який замах на "форму правління у вигляді республіки" або на палату обшин як на верховну владу народу, за часів протекторату Кромвелля – діяння, спрямоване проти особи і прав лорда-протектора.

Земельна аристократія і велика торгова буржуазія, які панували до виборчої реформи 1832 року, цілком задовольнялися кримінально-правовими нормами, які брали свій початок ще у феодалізмі. Зберігалася тричленна структура кваліфікації злочинів, що склалася ще в епоху середньовіччя: тризн (зрада), фелонія (тяжкий кримінальний злочин), місдімінор (інші, головним чином, дрібні злочини). Ця традиційна схема лише поповнилася в XVIII столітті новими видами злочинів. Особливо зросла кількість вчинків, які кваліфікувалися як фелонія і каралися стратою. На кінець революції (1660 р.) в Англії було близько п'ятдесяти видів злочинів, що каралися смертною карою, а до початку XIX століття до них додалося ще близько ста п'ятдесяти.

Чинність норм феодального права зумовлювала особливу жорстокість покарання навіть за незначні злочини. Англійське кримінальне право було найсуворішим в Європі. У XVIII столітті смертна кара устанавлюється за навмисне поранення худоби, за порубку садових дерев, за підпал посівів. До смертної кари присуджувалися за посилення листа з фіктивним підписом з метою вимагання грошей, за дрібну крадіжку грошей (більше одного шилінга) тощо. У цей час в Англії не тільки зберігалися жорстокі, чисто середньовічні міри покарання, але вводилися нові засоби залякування. Широко застосовувалися і такі покарання, як виставляння біля ганебного стовпа, шмагання батогом, конфіскація майна, штрафи і т. д.

Тільки з 1816 року починається скасування варварських видів покарання. У 1823–1827 роках уряд провів серію актів, які скорочували застосування смертної кари. З 1826 до 1861 року в Англії кількість злочинів, що каралися стратою, зменшилася з двохсот до чотирьох. За актом 1848 року навіть у разі “ведення війни проти короля в його королівстві” призначалася не кара на смерть, а довічне ув'язнення. У 1870 році була скасована конфіскація майна злочинця, засудженого за фелонію. Через це різниця в покараннях за фелонію і місдімінор фактично зникла.

Відсутність кодифікації, чинність багатьох феодальних законів надавали нормам англійського кримінального права консервативного характеру. Однак прецедентна система загального права була допустимою і легко пристосовувалася до нових буржуазних умов. Невизначеність правових норм, свобода тлумачення стала зручним знаряддям у руках суддів для захисту буржуазних інтересів.

Наявність великої кількості статутів, які були видані в різний час і часто суперечили один одному, викликала серйозні труднощі при їх

застосуванні. У зв'язку з цим парламент пішов шляхом видання "консолідованих" актів відносно окремих видів злочинів (про крадіжки, підробку документів, злочини проти особи тощо).

Таким був розвиток буржуазного права в Англії, де тривалий процес пристосування судових прецедентів, наповнення буржуазним змістом феодальної правової форми стали основним напрямом утворення буржуазної правової системи.

ТЕМА 3.2. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК

ДЕРЖАВИ І ПРАВА США

План

1. Економічне і політичне становище північно-американських колоній Англії. Революційна війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 року.
2. Створення конфедерації. Конституція США 1787 року. Білль про права 1791р.
3. Причини та хід громадянської війни 1861–1865 рр. Другий цикл поправок до конституції. Реконструкція Півдня.
4. Зміни в державному устрої США у другій половині XIX століття.

1. Економічне і політичне становище північно-американських колоній Англії. Революційна війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 року

Східне узбережжя Північної Америки європейці почали освоювати в кінці XV ст. У 1496 році король Генріх VII видав привілегию венеціанцю Йогану Кабо на плавання і освоєння земель від північних островів до Флориди при умові виплати 1/5 одержаних прибутків короні. Поселення були випадкові й не формували стабільного нового суспільства. Перша постійна англійська колонія в Північній Америці була заснована в 1585 р. (на честь королеви названа Вірджинією). Але з різних причин до початку XVII ст. англійські поселення в Америці припинили своє існування.

Новий етап освоєння Північної Америки розпочався у першій половині XVII ст. У цей час були засновані поселення, які сформували майбутнє американське суспільство, склались державно-політичні традиції, що стало передумовою майбутнього самовизначення. Традиції ці дещо розрізнялись у різних колоніях, залежно від умов їх утворення.

Залежно від того, кому належало верховенство влади, колонії ділилися в середині XVII ст. на три групи: коронні, які перебували під управлінням королівських чиновників (південні); приватновласницькі – вважались власністю окремих осіб (Пенсільванія, Делавер, Мериленд); колонії, які користувалися самоврядуванням на підставі королівських хартиї (Коннектикут, Род-Айленд). На чолі колоній стояли губернато-

ри, які призначалися королем чи власниками колоній або обиралися всім населенням. В усіх колоніях були представницькі органи, які мали право видавати закони, встановлювати податки. Проте губернатори могли накладати вето на законопроекти, прийняті зборами.

У результаті високого майнового цензу виборчими правами користувалися від 2 до 10 % населення.

У північних колоніях панівне становище в сільськогосподарському виробництві займало вільне, середнє і дрібне фермерство. У південних – велике плантаційне сільське господарство ґрунтувалося на праці білих і рабів, Перші негри були завезені в Північну Америку, з Африки на початку XVII ст., а до кінця XVII ст. праця негрів витиснула працю закабалених білих (на початку війни за незалежність з 2,5 млн. населення колоній 500 тисяч були рабами-неграми). У південних і центральних колоніях велике землеволодіння регулювалося нормами феодального права про невідчужуваність маєтку, майорату тощо. Проте феодалізм як економічна система в англійських колоніях не прижився. Не останню роль у цьому відіграв достаток “вільних земель”, що дозволяло незможним колоністам йти від феодальних землевласників на Захід, витісняючи при цьому корінних жителів – індіців.

Натхненні ідеалами “природного права” переселенці, опинившись ізольованими від усього іншого світу, почали самі створювати закони, за якими збиралися жити. Уже на кораблі “Травнева квітка”, яким відплили емігранти в Америку (1620 р.), була укладена угода про об'єднання колоністів у єдину общину, спільно вироблялися закони. Ця угода стала джерелом особливої традиції американської державності: новий народ погоджувався вважати себе єдиною общиною, що управляється на основі народовладдя і “праведної справедливості”. “... Цим актом об'єднуємося ми в одне політичне і громадське тіло для підтримання порядку серед нас і досягнення передбачуваної мети. У силу цього акта ми встановимо ті справедливі та праведні закони, ті порядки, правила й конституції, призначимо ту владу, яку будемо вважати потрібною й корисною для загального блага колоній” Так поводитися колоністи й пізніше. Поселення утворювали політичні спілки. Уряд Англії скріплював їх Хартіями. Так виникали колонії.

На республіканській за духом Півночі дістали широкого розвитку органи самоврядування, які найчастіше збиралися в церковному приході. Уповноважені від міст і селищ складали щось на зразок парламенту колоній, який обирав губернатора.

На Дівдні (наприклад, у найстарішій з колоній – Віргінії) панували монархічні переконання. Губернатор тут призначався королем, існували дві палати парламенту, панувала англійська церква.

Думка про об'єднання колоній у єдину федерацію виникла ще в середині XVIII ст. Об'єднання диктувалося спільністю інтересів колоній як у тому, що стосувалося торгівлі, так і в тому, що пов'язувалося зі спільним захистом колоній від Франції. Перший проект федерації був вироблений знаменитим Франкліном у 1748 році. Але уряд Англії відхилив його: він хотів бачити колонії розрізненими, щоб легше їх було експлуатувати.

Безпосереднім історичним поштовхом до боротьби колоній за своє державне відокремлення від метрополії стала економічна й торговельно-фінансова політика Англії в першій половині XVIII ст. Вона була спрямована на те, щоб стримати промисловий розвиток колоній, перетворити їх у сировинний придаток метрополії, усунути невігідну конкуренцію дешевих американських товарів.

На початку XVIII ст. англійський парламент ввів ряд заборон під приводом того, що розвиток мануфактур в Америці зменшує їх залежність від метрополії. Була встановлена заборона на вивіз із колоній залізних виробів, введені податки на цукор, патоку. Постанови про податки і мито, як правило, у колоніях не виконувались, бо фінансова адміністрація підкорялась місцевій владі. Але з 1760 року губернатори більшості колоній стали одержувати накази про суворе виконання податкових постанов, для чого їм дозволялось проводити обшуки будинків у пошуках контрабандних товарів. Посиленню опозиції щодо Англії сприяло й успішне для Англії закінчення війни з Францією за Канаду й об'єднання там колоній під єдиною владою британської корони (1760 р.). Заключним приводом відкритого протистояння став введений англійським парламентом у лютому 1765 року закон про гербовий збір на більшість товарів побутового споживання, які привозились в Америку. Законодавча асамблея Віргінії прийняла резолюцію про непідкорення закону. Рішення віргінців стало сигналом до загального протесту в колоніях. У результаті об'єданого руху колоній більшість податкових законів були відмінені. Але англійська влада стала застосовувати нові форми тиску. Було введено розквартирування англійських військ у будинках громадян, організовані самостійні митниці в колоніях.

Це спровокувало ще більш гострий конфлікт. Палата общин стала вимагати суду над політичними лідерами колоністів – “підмовниками”.

У відповідь у колоніях було прийнято нове положення про губернаторів, згідно з яким вони надалі знаходились на утриманні колоністів, і тим самим виконавча влада ставала незалежною.

Остаточний розрив колоній з Англією був спровокований прийняттям у травні 1773 р. “чайним законом”; який надав Ост-Індській компанії привілею на безмитну торгівлю чаєм в Америці. Це зачіпало інтереси колоністських торговців і багаточисельних контрабандистів. Боротьба проти ввозу чаю вилилась у знамените Бостонське чаювання (грудень 1773 р.), коли під керівництвом створеного в Бостоні комітету колоністів вантаж чаю був викинутий в океан. У відповідь англійський парламент видав серію “репресивних актів” (березень 1774 р.), згідно з якими порт оголошувався закритим, Масачусетс позбавлявся колоніальної хартії.

За ініціативою найбільш політично-активних штатів – Масачусетса і Віргінії – був оголошений розрив торговельних відносин з Англією, а потім, для організації спільної боротьби, були скликані представники на загальний конгрес колоній.

Перший континентальний конгрес у Філадельфії (5 вересня–26 жовтня 1774 р.) зібрав 56 представників від 12 колоній, крім Джорджії. Конгрес засудив англійську політику й висунув ідею про державне самовизначення, але поки ще тільки на основі прав “англійських громадян”. Не розриваючи відносин з короною, Конгрес звернувся з петицією про визнання за американськими колоніями їх статусу і прав.

Рішення Конгресу стимулювали громадську непокору в колоніях. У зв'язку з партійними протиріччями в британському парламенті палата обцидн вибрала різко опозиційну лінію поведінки щодо колоній. На основі резолюцій Конгресу в окремих колоніях відбулися перевибори до законодавчих зборів, у результаті яких більшість склали прихильники відкритого розриву і навіть війни з метрополією. Особливу роль відіграли Віргінські збори, у яких видатний громадський діяч і літератор П. Генрі відкрито проголосив стан війни з метрополією. У лютому 1775 р. розпочалося формування конституційної армії колоній.

19 квітня 1775 р. у відповідь на спробу англійського командування захопити склад зброї, створений колоністами в Конкорді поблизу Бостона, місцеве населення розгромило англійський загін. Відсіч англійським військам з боку народних організацій, подібно до штурму Бастилії 14 липня 1789 р. у Франції, спричинила початок американської революції.

Десятого травня 1775 року у Філадельфії зібрався Другий конти-

континентальний конгрес, який, з огляду на обставини, що склалися, відіграв роль першого центрального уряду. Саме цей Конгрес вимушений був розглядати і вирішувати важливі соціально-політичні питання. Успішній боротьбі проти Англії заважала роз'єднаність повстанських загонів та відсутність централізованого керівництва, то ж першочерговим завданням було створення регулярної армії. Своїм рішенням від 15 червня 1775 року Конгрес затвердив утворення єдиної революційної армії на чолі з Дж. Вашингтоном – армії, що відстоювала інтереси всіх колоній. Велике значення мала й наступна робота Конгресу щодо забезпечення армії зброєю, обмундируванням, продуктами харчування. Ще одним важливим напрямом його діяльності була фінансова політика, зокрема введення своєї американської валюти. Займався Конгрес і питаннями зовнішньої торгівлі.

Колонії підтримували діяльність Конгресу, одержували від нього допомогу й різного роду вказівки. У травні 1776 року Конгрес прийняв постанову, у якій рекомендував колоніям розірвати зв'язки з Англією. Колонії відгукнулися на цей заклик. Вони проголосили себе незалежними державами – штатами.

Збройна боротьба з Англією вже на першому етапі революції тісно перепліталася з боротьбою проти внутрішньої реакції, з прихильниками британського панування – лоялістами. Коли останні перейшли до збройних виступів, Конгрес доручив 2 січня 1776 року нагляд за ними місцевим органам влади. Велику допомогу надали комітети безпеки. Вони брали участь у комплектуванні армії, провадили арешти підозрілих, активно боролися проти лоялістів. Революція розвивалася за висхідною, і її вершиною стало прийняття Конгресом Декларації незалежності.

Хоч збройна боротьба проти Англії вже велася, буржуазія і плантатори, що стояли на чолі революції, довгий час не наважувалися на відкритий розрив державних зв'язків з метрополією. Тільки під тиском народних мас Другий континентальний конгрес проголосив незалежність колоній.

У червні 1776 року представник Вірджинії в Континентальному конгресі Р. Лі вніс на його розгляд резолуцію. “Об'єднані колонії, – було сказано в ній, – по праву повинні бути і є вільними й незалежними штатами, вони звільняють себе від будь-яких зобов'язань перед британською короною. Усі політичні зв'язки між ними і Великобританією повинні бути і є повністю знищеними”. Однак багато хто з членів Конгресу вважав, що недостатньо простої констатації відділення від метрополії. Вони визнавали за необхідне дати в окремому документі розгорнуте обґрунтування

мотивів такого розриву. Для розробки проекту такої декларації Конгрес утворив комісію з п'яти членів.

За дорученням комісії текст Декларації незалежності був написаний делегатом від Віргинії, відомим буржуазним демократом Т. Джефферсоном. Другого липня 1776 року Другий континентальний конгрес прийняв резолюцію Р. Лі, а четвертого липня 1776 року – Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки.

Декларація незалежності стверджувала: усі люди створені рівними, усі вони наділені своїм творцем певними невід'ємними правами, серед яких – життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав устанавлюються уряди. І коли будь-яка форма правління стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її та встановити новий уряд.

“Звичайно, обережність, – було сказано в Декларації, – радить не змінювати уряду з неважливих або тимчасових причин”. Але коли довга низка зловживань розкриває намір віддати народ під владу необмеженого деспотизму, то народ «не тільки має право, а й зобов'язаний скинути такий уряд». Саме таким і було правління короля Великобританії. На доказ даного висновку Декларація перелічувала всі зловживання і кривди, вчинені королем та урядом Великобританії щодо колоній (відмова затвердити корисні для колоній закони, свавільний розпуск законодавчих органів, податковий тягар, заборона переселення емігрантів, розквартирування війська без згоди колоністів, скасування суду присяжних тощо), які давали останнім підставу для розриву державних зв'язків з Англією.

Декларація незалежності від імені і за уповноваженням народу проголошувала: “...колонії є і по праву повинні бути вільними й незалежними Штатами. З цього часу вони звільняються від усякого підданства британській короні й будь-який політичний зв'язок між ними і британською державою зовсім розривається”. Колонії проголошували своє право на суверенітет, право оголошувати війну й укладати мир, вступати в міжнародні зв'язки, здійснювати всі ті права, які має незалежна держава.

Декларацію незалежності зустріли з величезним ентузіазмом. Вона водночас виражала класові інтереси буржуазії і плантаторів, тому в ній не обумовлювалися права корінного населення Америки – індіанців. У супереч проголошеним у Декларації принципам, з її проекту був викреслений пункт, що засуджував рабство й торгівлю рабами як «жорстоку війну проти самої природи людства». І все-таки проголошені в

Декларації ідея рівності людей, право народу на революцію і утворення нового уряду мали величезне прогресивне значення. З прийняттям Декларації незалежності завершився перший етап американської революції і розпочався другий — формування нової держави й перемоги над її супротивниками.

2. Створення конфедерації. Конституція США 1787 року. Білль про права 1791 року

Після проголошення незалежності колонії продовжували вести тяжку й напружену боротьбу проти Англії. В армії Вашингтона відчувалася нестача продовольства, зброї.

Але американський народ стійко долав труднощі та злигодні, мужньо бився з британськими військами, значну частину яких становили найманці: для боротьби з американськими патріотами Англія найняла в правителів дрібних німецьких князівств близько тридцяти тисяч солдатів.

На другому етапі стає особливо помітним, що війна за незалежність за характером, основними завданнями та рушійними силами була буржуазною революцією. Про це свідчили проведені в цей час аграрні зміни, які мали на меті ліквідацію багатьох істотних елементів феодалізму. Так було знищено феодальне землеволодіння корони, за рекомендацією Конгресу 1777 року конфісковані маєтки майже тридцяти тисяч лоялістів. Фермери й орендарі, не чекаючи рішення Конгресу, самочинно припиняли сплату фіксованої ренти. Рішуче було покінчено і з такими атрибутами феодалізму, як майорат і невідчужуваність землі.

Другий етап революції ознаменувався і тим, що в цей час було зроблено перший крок до об'єднання колоній.

Декларація незалежності проголосила виникнення суверенних Сполучених Штатів Америки. Але це проголошення необхідно було підкріпити реальним утворенням і оформленням єдиної союзної держави.

Існувала пекуча потреба — економічна і воєнна — об'єднати штати, заснувати центральні органи влади. Але процес утворення союзної держави розвивався повільно й несміливо. Штати намагалися зберегти ційно здобуту незалежність, при обговоренні компетенції і функцій союзних органів бажали максимально обмежити їх права. Виявилися розбіжності й недовір'я між південними й північними штатами. Через те про-

цес розробки конституції затягнувся, а саме об'єднання набрало своєрідної форми у вигляді конфедерації.

Одночасно з утворенням комісії для розробки проекту Декларації незалежності була сформована ще одна комісія для розробки конституції об'єднаних колоній. Уже 21 липня 1776 року Б. Франклін представив Конгресу проект під назвою “Статті конфедерації і вічної унії”, за яким колонії мали утворити “постійний союз дружби” з центральними органами влади, але при збереженні повної внутрішньої автономії штатів. Цей союз мав називатися “Об'єднані колонії Північної Америки”.

Проект Б. Франкліна було покладено в основу роботи спеціального комітету, до складу якого ввійшли делегати від дванадцяти штатів. Опрацьований комітетом проект був представлений Конгресу, і після багатого обговорення його ухвалили у листопаді 1777 року і передали на обговорення та схвалення законодавчих органів штатів. Остаточного він набув чинності 1 березня 1781 року у вигляді першої конституції Сполучених Штатів Америки під назвою “Статті конфедерації і вічного союзу”.

Було створено союз тринадцяти штатів у формі конфедерації. Штати вступали “у міцний дружний союз... для спільного захисту, для забезпечення своїх вольностей, для взаємної і загальної користі, беручи на себе обов'язок допомагати один одному проти всякого насильства або проти всяких нападів” (ст. 3). За цією конституцією “кожний штат зберігав свій суверенітет, свободу і незалежність, так само, як і усю владу, всю юрисдикцію і права, не передані цією конфедерацією Сполученим Штатам, що зібралися на Конгрес”.

Верховним органом влади в конфедерації вважався однопалатний Конгрес, члени якого – по два – сім делегатів від кожного штату – обиралися законодавчими органами штатів. Кожний штат, незважаючи на кількість делегатів, мав у Конгресі один голос. Цим забезпечувався принцип рівності між членами конфедерації.

До виняткових прав Конгресу належали оголошення війни і дозвіл на морське каперство, укладення міжнародних договорів, призначення і прийом послів. Крім того, Конгрес установлював правила карбування монет, регулював поштовий зв'язок, створював сухопутні й морські військові сили та ін. Він виступав також найвищою апеляційною інстанцією у спорах між штатами. Найважливіші питання вирішувалися конгресом при згоді дев'яти штатів з тринадцяти (ст. 9).

Для ведення справ союзу в міжсесійний період Конгрес обирав комітет штатів на чолі з головою (один представник від кожного штату). Компетенція комітету була не такою широкою. Він не мав права вирішу-

вати справи, для яких у Конгресі була потрібна кваліфікована більшість – 3/4 голосів (дев'ять штатів).

Таким чином, повноваження Конгресу були обмеженими. Створене статтями конфедерації об'єднання виявилось дуже слабким: конфедерація не мала союзної грошової системи, не було єдиного громадянства, не було створено сильного й постійного центрального виконавчого органу влади та ін.

Але саме таке об'єднання у вигляді конфедерації з незалежністю складових частин – штатів – і слабкими, обмеженими у своїх можливостях центральними органами і прагнули утворити штати; які, між іншим, встановили складний порядок перегляду цієї конституції. Зміни у статті конфедерації можна було внести лише з дозволу Конгресу та після схвалення законодавчими зборами кожного штату. “Союз повинен бути вічним”, – підкреслювалося у статті 13.

Безсилість конфедерації визнавалася як всередині, так і зовні США. Дж. Вашингтон образно називав конфедерацію “мотузкою з піску”. Французький уряд погодився, наприклад, видати позику не Конгресу конфедерації, який прохав про це, а особисто Дж. Вашингтону.

Уже на другому етапі погострїювалися суперечності між учасниками війни за незалежність. Буржуазія і плантатори намагались обмежити боротьбу лише завоюванням незалежності, а народні маси вимагали поглиблення соціально-економічних перетворень. Особливо різкими ці суперечності стали після 1783 року, коли був підписаний мир з Англією, яка визнала нову незалежну державу – Сполучені Штати Америки.

Революція вступає в третій і останній етап свого розвитку, який тривав з 1783 року до 1787 року.

Успішне завершення війни за незалежність не поліпшило становища народних мас. Викликана війною економічна криза тяжко позначилася на широких масах трудящих. Головний тягар податків лягав в основному на дрібних фермерів і ремісників, з яких складався контингент революційної армії під час війни. Фермери розорядилися, їх землі продавалися за борги, в'язниці були вцент заповнені боржниками. Солдатам, що звільнялися з армії, не виплачували гроші.

Усе це викликало невдоволення і неспокій серед населення, призводило до відкритих виступів фермерів і ремісників. Заворушення спостерігалися і в армії. Повстанці спалювали судові приміщення, знищували архіви, випускали з в'язниць боржників.

У 1786 році Вірджінія виступила з ініціативою скликання з'їзду делегатів штатів для вирішення низки невідкладних справ щодо торгівлі й

мореплавання між штатами. Після цього Конгрес конфедерації в лютому 1787 року звернувся до всіх штатів із пропозицією скликати у Філадельфії конвент для перегляду статей конфедерації, щоб пристосувати союзну конституцію до нових потреб. У травні 1787 року у Філадельфії зібрався конвент з 55 депутатів від одинадцяти штатів (два штати не брали участі). Склад конвенту був реакційним. Цензове виборче право в штатах призвело до того, що у виборах делегатів Конвенту брало участь лише чотири відсотки населення. Як бачимо, принцип Декларації незалежності про народний суверенітет при формуванні конвенту було відкинуто.

Спочатку йшлося про те, що конвент повинен внести лише поправки до статей конфедерації. Однак він одразу пішов далі цього обмеження. Налякані широкою хвилею повстань делегати конвенту таємно від народу, при зачинених дверях взялися за розробку нової конституції.

У процесі роботи над конституцією у делегатів виникли різні думки відносно майбутнього устрою держави. Тому спеціальний комітет одинадцяти розробив компромісний проект. Але основна ідея, що об'єднувала представників північних і південних штатів, полягала в утворенні сильної централізованої влади, охороні приватної власності, максимальному усуненні трудящих мас від управління державою. Усі вони хотіли сильного уряду, відокремлення влади від народу, встановлення такого порядку, за яким, як висловився один з делегатів, "народ матиме якнайменше відношення до уряду".

Конвент схвалив Конституцію 17 вересня 1787 року, а через кілька днів схвалив її і Конгрес конфедерації. 4 березня 1789 року після її ратифікації у 9 штатах вона набрала чинності.

Конституція складалася з преамбули (вступу) і семи статей, які, у свою чергу, поділялися на розділи й абзаци. У статтях конституції були закріплені лише політичний устрій союзу, структура державних органів, їх взаємовідносини. Розділ про права та свободи громадян був відсутній, рабство ставало однією з основ нової Конституції.

Згідно з преамбулою Конституція запроваджувалася "з метою утворення досконалішого союзу, встановлення правосуддя, забезпечення внутрішнього спокою, вжиття заходів щодо спільної оборони, піднесення загального добробуту". Вона засновувала федерацію держав, у якій штати передавали значні повноваження центральній владі, але зберігали широку автономію у вирішенні питань, які стосувалися виключно штатів.

Конституція спиралася на принцип розподілу влади, і кожна з них – законодавча, виконавча і судова – діставала досить велику незалежність.

Законодавча влада за Конституцією передавалася двопалатному

Конгресу. Палата представників обиралася загальними виборами на 2 роки прямим голосуванням з громадян, які досягли 25-річного віку. Вибірчі округи на той час були однаковими – по 30 тисяч жителів. Верхня палата – сенат – складалася з сенаторів, які обиралися законодавчими зборами штатів строком на 6 років по два сенатори від кожного штату.

Поправка 17-та до Конституції, прийнята в 1913 році, установила, що сенатори обираються безпосередньо населенням штату прямими виборами. Віковий ценз для сенаторів – 30 років. Через два роки 1/3 сенаторів переобирається. Головою сенату був віце-президент. Законопроект, прийнятий однією палатою, потребував схвалення другою. Таким чином, із самого початку сенат як палата, консервативна за своїм складом, мав стати гальмом щодо палати представників.

До компетенції Конгресу належали справи податкові, митні, монетарні, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, федерального судочинства, справи війни і миру, армії і флоту тощо. Конституція спеціально підкреслювала, що законодавчі повноваження Конгресу можуть бути розширені в майбутньому, і надавала йому можливість “видавати всі закони, які будуть необхідні і доречні для здійснення зазначених вище повноважень і всіх інших повноважень, які ця конституція надає урядові Сполучених Штатів” (ст. 1, 8).

Проте у Конституції не було переліку прав, що зберігалися за штатами, вона лише перелічувала справи, вилучені з їх компетенції. Штатам, зокрема, було заборонено укладати договори і союзи між собою, а також між штатами та іншими державами, стягувати без дозволу конгресу “будь-які збори або мита на довезені або вивезені товари”, утримувати в мирний час армію або військові судна, “карбувати монету, випускати кредитні білети” та ін. Розширення компетенції штатів визнавалося неприпустимим. Однак у штатів зберігалися деякі важливі права: приймати свої конституції з умовою збереження республіканського устрою, до їх компетенції належало цивільне, кримінальне та процесуальне законодавство.

Сильну федеральну виконавчу владу Конституція передавала президентові Сполучених Штатів, який обирався посередніми двоступеневими виборами на чотири роки. Його можна переобрати. Президент – одночасно і глава держави, і глава уряду. За конституцією він верховний головнокомандувач армії і флоту, а також міліції штатів, має право помилування, призначає “за порадою і згодою сенату” федеральних посадових осіб, дипломатичних представників, укладає міжнародні договори і т. ін. Отже, конституція наділила президента і його апарат сильною,

майже незалежною виконавчою владою.

У взаємовідносинах президента й Конгресу позначилося прагнення забезпечити вплив законодавчої влади на виконавчу та навпаки. Так, президенту надавалося право відкладного вето на ухвалені Конгресом законопроекти. Проте Конгрес мав можливість не погодитися з думкою президента й відхилити вето повторною ухвалою більшої (2/3 голосів обох палат). Президент не міг розпустити Конгрес або відкласти його засідання, але мав право у виняткових обставинах скликати Конгрес або одну із його палат. Палаті представників було надано виняткове право притягнення президента, віце-президента і високих федеральних чиновників до конституційної відповідальності у порядку так званого імпічменту за державну зраду, продажність та інші тяжкі злочини і вчинки. Розгляд таких справ, а також винесення вироку здійснював сенат ухвалою 2/3 голосів присутніх senatorів. Президент повинен давати “час від часу Конгресові відомості про стан Союзу і пропонувати йому на розгляд усі заходи, які визнавав необхідними або доречними” (ст. 2, 3).

Судова влада федерації за Конституцією належала Верховному суду США і тим нижчим федеральним судам, які утворюватимуться конгресом (ст. 1, 3). Судді призначаються президентом “за порадою і згодою сенату” і посідають своє місце доти, “доки поведуться бездоганно”. До компетенції федеральних судів належать справи, які виходять з Конституції і федеральних законів, спори між штатами, спори між громадянами різних штатів та ін. Особливе місце у системі посів Верховний суд США, який привласнив собі право тлумачення Конституції і конституційного нагляду.

Для того, щоб Конституція набрала чинності, потрібна була її ратифікація не менше дев'яти штатів. Для цього в штатах обрали спеціальні конвенти. Однак у процесі обговорення проти Конституції були висунуті серйозні заперечення. Штати вимагали включити розділ про громадянські права та свободи, закріпити принцип, за яким, штати зберігали суверенітет у тих межах, у яких його не було передано федерації. Тому конгрес 1789 року прийняв десять поправок до Конституції, запропонованих штатами. У 1791 році вони були ухвалені більшістю штатів і дістали назву “Біль про права”.

Поправка перша проголошувала, що Конгрес не має права видавати закони, які обмежували б свободу совісті, “свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися і звертатися до уряду з петиціями”.

Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре організована міліція, про що йшлося в другій поправці, то “право народу

зберігати і носити зброю не підлягає обмеженню”.

У мирні часи заборонялося розмішувати солдатів на розквартирування до будь-якого будинку без згоди його власника (поправка третя).

Поправка четверта декларувала право народу на охорону особи, житла, паперів та власності “від необґрунтованих обшуків чи затримань”. Ордери на обшук чи затримання не повинні видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочистою обіцянкою.

Особливе значення мала поправка п’ята, яка забезпечувала охорону особи та приватної власності. Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних. Ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканністю за один і той самий злочин, нікого не повинні притягувати свідчити проти самого себе, ніхто не повинен бути позбавлений життя свободи чи власності без належного судового розгляду, “ніжкої приватної власності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування”.

“Білль про права” надавав громадянам право “на скорий і прилюдний суд без сторонніх присяжних” у випадках карного переслідування (поправка шоста). Звинувачений мав право вимагати, щоб його повідомили про характер і мотиви звинувачення, дали очну ставку зі свідками, які свідчать проти нього. Звинувачений міг вимагати примусового виклику своїх свідків і “користуватися допомогою адвоката для захисту”. У цивільних судових справах “з ціною позову, яка перевищує двадцять доларів”, також зберігалось право на суд присяжних на основі положень загального права (поправка сьома).

Поправка восьма забороняла вимагати надмірно великі застави, стягувати завеликі штрафи, “накладати жорстокі і незвичайні покарання”.

При цьому перелік даних прав і свобод зовсім не розглядався у “Біллі про права” як вичерпний або “як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за народом” (поправка дев’ята). Права і повноваження, не віднесені Конституцією до компетенції Союзу і не заборонені нею ж окремим штатам, “залишаються відповідно за штатами або за народом” (поправка десята).

“Білль про права” органічно ввійшов у Конституцію 1787 року, яка відобразила дві тенденції у становленні незалежної американської держави: прагнення буржуазії та плантаторів всіляко обмежити завоювання революції, з одного боку, і активну діяльність народних мас, завдяки яким було здобуто перемогу у війні за незалежність, – з другого.

Так, у запеклій боротьбі лише після прийняття, «Білля про права» у

1791 році була остаточно ратифікована Конституція США. Однак офіційною датою прийняття Конституції вважається 17 вересня 1787 року.

3. Причини та хід громадянської війни 1861–1865 рр. Другий цикл поправок до конституції. Реконструкція Півдня

У першій половині XIX століття територія Сполучених Штатів зросла у декілька разів за рахунок купівлі та прямої агресії. У 1803 році була придбана в Наполеона I за п'ятнадцять мільйонів доларів величезна Луїзіана. Після американсько-мексиканської війни (1846–1848 рр.) Мексика віддала США Техас, Каліфорнію, Аризону, Нью-Мексико, Неваду, Юту і частину Колорадо. Швидкими темпами зростала кількість населення США – з 5,3 мільйонів чоловік в 1800 році до 23,1 мільйона чоловік у 1850 році.

Водночас усе чіткішою ставала різниця в суспільно-економічному розвитку північних і південних територій США. Якщо на Півночі панувала капіталістична система вільної найманої праці, то на Півдні встановилася система плантаційного господарства, яка ґрунтувалася на праці негрів-рабів. Ця різниця стала дуже швидко набувати непримирених суперечностей, що поглиблювалися з кожним роком.

Річ у тім, що з двох основних завдань, які стояли перед північно-американською революцією, повністю і остаточно було вирішене тільки одне – політичне. Тринадцять англійських колоній у Північній Америці звільнилися від метрополії, завоювали незалежність і утворили суверенну державу – Сполучені Штати Америки. Але друге завдання – суспільно-економічне, не було вирішене. Рабство негрів не було знищене, плантаційна система збереглася і розвивалася в південних штатах. Не було вирішене і аграрне питання.

Протистояння між промисловими північними штатами і рабовласницьким Півднем загострювалося під час вступу нових штатів до Союзу. На нові території претендували штати Півночі, яким вкрай необхідно було розширяти ринок збуту для своїх товарів. Крім того, рабовласницькі відносини на Півдні заважали вирішенню проблеми вільних робочих рук. Але нові землі були потрібні та південним штатам, які намагалися поширити рабовласницьку систему на нові території. Плантаційне господарство, яке було зайняте вирощуванням бавовни, тютюну, цукрової тростини, працювало головним чином на експорт, а свою потребу в промислових товарах задовольняло, як

правило, за рахунок англійських виробів.

Міссурійський компроміс. Суперечності між рабовласницьким Півднем і промисловою Північчю стали добре помітними вже на початку XIX століття. Першим відвертим зіткненням між Північчю і Півднем, що створило загрозу розколу країни, став конфлікт 1818–1820 років. Він виник у зв'язку з питанням про вступ до Союзу нового штату Міссурі. На той час до складу США входило одинадцять рабовласницьких і одинадцять вільних штатів, а тому в такому впливовому органі, як сенат, було двадцять два сенатори від південних штатів і двадцять два – від північних. Штат Міссурі був рабовласницьким і тому, щоб підтримати і зберегти рівновагу, що склалася в сенаті, одночасно з Міссурі до Союзу увійшов щойно створений штат Мен.

Так було досягнуто історичної угоди – Міссурійського компромісу, який повинен був підтримати рівновагу представництва рабовласницьких і вільних штатів у сенаті.

Сенат схвалив резолюцію, згідно з якою було встановлено, що на північ від 36° північної широти рабство буде заборонено. Було вирішено надалі приймати до Союзу одночасно по два штати: один вільний і один рабовласницький.

Міссурійський компроміс не усунув суперечностей, а лише відтягнув конфлікт між Північчю і Півднем. Позиції рабовласників щодалі стають сильнішими в конгресі та федеральному уряді, міцнішають вони й у Верховному суді США. Великий вплив там мала і партія рабовласників, так звана демократична партія.

З огляду на сприятливі обставини плантатори Півдня провадять через конгрес білль “Канзас – Небраска”, за яким питання про долю штатів – бути їм рабовласницькими чи вільними – передавалося на вирішення населення цих штатів. Білль “Канзас – Небраска”, таким чином, означав фактичне скасування Міссурійського компромісу. У 1857 році Верховний суд США прийняв рішення у справі негра Дреда Скотта, який, переселившись зі своїм хазяїном на Північ, вимагав, щоб його визнали вільним. Але Верховний суд США ухвалив, що переселення негра-раба у вільний штат не приводить його до звільнення.

У таких умовах представники Півночі намагаються покінчити з політичною гегемонією рабовласників. У 1854 році виникає республіканська партія, яку підтримували промислова буржуазія, фермерство, робітничий клас. Розвивається аболіціонізм – широкий рух за скасування рабства. І в 1860 році на президентських виборах перемогу отримав кандидат від республіканської партії, адвокат і публіцист,

прихильник скасування рабства Авраам Лінкольн (1809–1865 рр.).

На обрання Авраама Лінкольна президентом правлячі рабовласницькі кола відповіли відвертим заколотом – пішли на сецесію, тобто на вихід із федерації. Двадцятого грудня 1860 року штат Південна Кароліна заявив про свій вихід із Союзу штатів. Слідом за ним відокремились ще дев'ять рабовласницьких штатів. У лютому 1861 року представники штатів, що вийшли із Союзу, зібралися на з'їзд у місті Монтгомері й утворили "Конфедерацію американських штатів". Був обраний президент конфедерації, сформований свій уряд. І нарешті була прийнята Конституція Конфедеративних штатів Америки, яка проголошувала рабство негрів "оплотом цивілізації". Дванадцятого квітня 1861 року конфедерати розпочали громадянську війну, що тривала протягом чотирьох років (1861–1865 рр.).

У першому періоді громадянської війни (1861–1862 рр.) успіх був на боці Конфедерації. Перелом у ході війни наступив лише після того, як уряд А. Лінкольна видав кілька важливих законодавчих актів. У травні 1862 року уряд А. Лінкольна провів через конгрес Закон про гомстеда – «акт для забезпечення земельними наділами тих, що дійсно оселяються на громадській землі, і для забезпечення нагороди солдатам». Згідно з цим законом кожна особа, що є головою сім'ї і якій виповнився двадцять один рік, яка є громадянином Сполучених Штатів, яка «ніколи не брала участі у війні проти Сполучених Штатів і не допомагала їх ворогам», мала право з 1 січня 1863 року на отримання земельної ділянки розміром не більше ста шістдесяти акрів (приблизно шістдесят чотири гектари). Після сплати десяти доларів така особа вступала у володіння зазначеною кількістю землі, а після того, як вона жила і обробляла протягом п'яти років цю землю, вона одержувала патент на цю ділянку. Особи, які служили в армії чи флоті Сполучених Штатів протягом чотирнадцяти днів як добровольці або за мобілізації, могли скористатися цим законом, коли їм ще не виповнився двадцять один рік.

Двадцять другого вересня 1862 року президент А. Лінкольн випустив Прокламацію про звільнення рабів. З першого січня 1863 року всі особи, які вважали рабами в якому-небудь штаті або певній частині штату, населення яких перебувало в стані повстання проти Сполучених Штатів (в Прокламації наводився перелік таких штатів та графств), стають вільними і влада "визнаватиме і охоронятиме свободу згаданих осіб". Такі особи віднині можуть бути прийняті на військову службу Сполучених Штатів у гарнізони, на пости, кораблі тощо.

Ці акти вирішили головне завдання уряду А. Лінкольна – створення численної боєздатної армії, залучення до армії значної кількості людей. Одночасно уряд видав закони про конфіскацію майна зако-

лотників, увів загальну військову повинність, звільнив армію Сполучених Штатів від прихильників Конфедерації, закрив реакційні газети і т.д. Усі ці заходи призвели до корінного перелому в ході громадянської війни і забезпечили перемогу капіталістичної Півночі.

Улітку 1863 року війська Півдня зазнали поразки у Пенсільванії та під Віксбергом на р. Міссісіпі. Їх територія була розчленована на дві частини. Улітку 1864 року було досягнуто вирішальних успіхів на Центральному фронті.

На президентських виборах у листопаді 1864 року перемогу одержав А. Лінкольн. Переобрання Лінкольна означало для Конфедерації втрату останніх надій на компроміс. З весни 1865 року армія Конфедерації починає масово здаватися в полон. До 8 травня капітулювало близько 175 тисяч військових.

Але ще 14 квітня 1865 року в театрі “Форд” у Вашингтоні був смертельно поранений Лінкольн. Його убивця актор Буте був фанатичним прихильником рабства. З місця убивства злочинець зміг утекти, але згодом загинув у перестрілці з поліцією.

Громадянська війна призвела до серйозних змін в економічній, політичній і правовій системі Сполучених Штатів.

Громадянська війна 1861–1865 років знищила на Півдні рабовласництво, ліквідувала останні залишки докапіталістичних соціальних структур, остаточно вирішила завдяки Гомстед-акту аграрне питання шляхом передачі раніше націоналізованих земель північного заходу у власність фермерів. Остаточно утвердився так званий американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві, коли основною фігурою стає капіталістичний фермер. Війна Півночі з Півднем може вважатися продовженням і завершенням буржуазної революції, що була розпочата війною за незалежність. За своїм характером це була радикальна буржуазно-демократична революція.

Громадянська війна залишила Південь у стані економічного й політичного хаосу. Щоб досягти нормалізації, протягом дванадцяти років вживалася низка заходів, які отримали назву “реконструкції Півдня”. Штати розгромленої Конфедерації були поставлені під контроль федеральних військ. Місце загальних судів зайняли військові трибунали. З обох палат Конгресу були виключені представники Півдня. Особам, що брали участь у заколоті, була заборонена політична діяльність.

Негри після громадянської війни землю не отримали. Більше того, щоб забезпечити плантації робочою силою, парламенти південних штатів видали постанови, які отримали назву «Чорних кодексів».

Відповідно до цих постанов негри, які не мали роботи і визнавалися «бродягами», каралися штрафом, а при його несплаті — примусовими роботами на плантаціях; неграм було заборонено займатися ремісництвом або торгівлею; негри, яким ще не виповнилося вісімнадцяти років, насильно віддавалися в «учнівство» білим господарям.

Водночас Конгрес прийняв у 1865 році 13 поправку до Конституції, відповідно до якої в Сполучених Штатах «не повинні існувати ані рабство, ані підневільне слугування», окрім тих випадків, коли це є покаранням за злочин. Тим самим була скасована дія «чорних кодексів».

Радикальне крило республіканської партії зуміло, всупереч позиції президента Джонсона, у червні 1866 року провести в Конгресі 14 поправку. Після її ратифікації необхідним числом штатів 28 липня 1868 року вона стала частиною конституції країни. «Особи, народжені чи натуралізовані в США, вважаються громадянами США і тих штатів, у яких вони проживають». Заборонено видання законів, що обмежують права і привілеї громадян. Жодний штат не може позбавляти будь-кого життя, свободи і власності. 14 поправка не поширювалась на індіанців, звільнених від сплати податків, але означала конституційне зрівняння у правах білого і чорношкірого населення. Щоправда, права негрів проголошувалися, але не гарантувалися. Незважаючи на ясні і зрозумілі вимоги 14 поправки, законодавчі збори штатів, а слідом за ними і Верховний суд США (1896 р.) визнали, що рівність прав білих і кольорових повинна здійснюватись на основі принципу «роздільне, але рівне», наслідком чого були закони й обмеження, включаючи різні школи, різні церкви, різні будинки для проживання і т. д. Тільки в 1954 році Верховний суд визнав формулу «роздільне, але рівне» такою, що суперечить конституції і відмінив її. Слідом за цим Верховний суд відмінив й інші правові обмеження негрів і кольорових.

У 1870 році конгрес прийняв 15 поправку до Конституції, яка у цьому ж році набрала чинності. У ній записано, що право громадян Сполучених Штатів на участь у виборах не повинне заперечуватись чи обмежуватись залежно від раси, кольору шкіри чи колишнього рабського стану. Ці три поправки, прийняті після громадянської війни, становлять другий цикл поправок, які доповнили «Біль про права» 1791 року.

Наслідки громадянської війни у політичній сфері були значними. Перемога Півночі призвела до зміцнення американської федерації, посилення президентської влади, росту авторитету Верховного суду США.

4. Зміни в державному устрої США у другій половині XIX століття

У другій половині XIX століття Сполучені Штати за формою державного устрою були класичною буржуазною федерацією. Відбувалося неухильне збільшення кількості членів федерації. Якщо у 70-х роках XIX століття налічувалося тридцять вісім штатів, то на початок XX століття їх було вже сорок п'ять. Так, цього статусу набули Північна Дакота, Вашингтон, Монтана, Південна Дакота, Айдахо, Вайомінг.

Значно зміцніла після громадянської війни центральна влада. Питання про можливість невизнання (нуліфікації) суб'єктами федерації актів Союзу, про право штату на сепаратію були остаточно зняті з порядку денного. Ще у 1819 році Верховний суд США сформулював доктрину «повноважень, що розуміються», яка дозволяла віднести до компетенції федерації практично будь-яке питання. Таким чином, одним із важливих підсумків громадянської війни стала беззаперечна перевага Союзу над штатами.

Однак штати як члени Союзу зберегли значні права: вони займалися питаннями конституційного та іншого законодавства, освітою, місцевим самоврядуванням, міліцією, в'язницями і т. д.

Вищі органи влади і управління штатів за формою нагадували федеральні: законодавчі функції вручалися двопалатному парламенту, а виконавчі — губернатору. Законодавчі збори штатів склалися з сенату і нижньої палати, яка називалася в різних штатах по-різному — палата представників, збори тощо. Сенатори обиралися на чотири роки, а члени нижньої палати — на два.

Губернатор штату обирався електоральним корпусом на строк від двох до чотирьох років. У деяких штатах при губернаторі утворювалася Рада. Становище губернатора штату було своєрідним. Він вважався носієм виконавчої влади, однак інші посадові особи штату (генеральний атторней, головні суперінтенданти освіти, аудиторі та ін.) не були відповідальними перед ним.

За невеликим винятком усі істотні питання вирішувалися суб'єктами федерації.

Конгрес Сполучених Штатів. У другій половині XIX століття Конгрес був впливовим органом. Більше того, можна навіть вести мову про пріоритет Конгресу над президентом. Сенат, наприклад,

тримав у своїх руках контроль над такими дуже суттєвими галузями державного життя, як зовнішні відносини і призначення на федеральні посади. Думка верхньої палати Конгресу була дуже авторитетною, президенти повинні були рахуватися з нею при прийнятті своїх рішень. Деякі юристи називають період 80–90-х років XIX століття епохою “правління конгресу в Сполучених Штатах”.

У цей час виникає і розвивається комітетська система в Конгресі. Попередній розгляд законопроектів здійснювався парламентськими комітетами, яких було кілька десятків у кожній палаті. Комітетська система призвела до значних змін у роботі Конгресу: гласність змінилася суворою секретністю, стало правилом провадити консультації з тими, хто був прямо зацікавлений у прийнятті законопроекту і т. д.

Одночасно відбувається обмеження такого важливого інституту буржуазної парламентської демократії, як свобода дискусії в конгресі. У 1889 році були значно розширені повноваження спікера палати представників. Відтепер він мав змогу робити часто вирішальний вплив на хід законодавчого процесу в Конгресі.

Відбувалися певні зміни й у виборчому праві. Так, 14 і 15 поправки до Конституції США проголошували загальне виборче право для чоловіків, які відповідали вимогам вікового цензу і цензу осідлості. У 1871 році було введено таємне голосування на федеральних виборах. З 1876 року встановлено новий порядок виборів до палати представників Конгресу за округами, які були спеціально організовані для цього. Слідом за Союзом майже всі штати (за винятком Північної і Південної Кароліни та Джорджії) також ввели в себе закрите балотування.

Крім основних, існували численні додаткові цензи, що запроваджувалися штатами: володіння майном або сплата податків (Пенсільванія, Род-Айленд та ін.), відповідність моральним критеріям (Алабама, Луїзіана і т. д.). У деяких південних штатах виборчого права позбавлялися атеїсти. Існував ценз письменності (Мен, Делавер та ін.), траплявся особливий ценз осідлості. Фактично існував расовий ценз, який не припускав участі у виборах мільйонів негрів, індіанців.

Президент США. У другій половині XIX століття Сполучені Штати були президентською республікою, глава якої одночасно очолював і уряд, і державу. Причому уряд не відповідав перед Конгресом.

У руках президента були зосереджені великі повноваження, серед яких особливе місце займало право “вето”. Спростувати його було дуже важко. Так, за період з 1798 до 1898 року з 433 законопроектів, що були відхилені виконавчою владою, лише 29 отримали кваліфі-

ковану більшість голосів у Конгресі, що було необхідним для їх повторного схвалення.

Про посилення влади президента свідчить значне зростання кількості “виконавчих наказів”, які видавав президент і які прирівнювалися до прокламацій і законів Конгресу. Якщо А. Лінкольн підписав тільки два таких нормативних акти, то Т. Рузвельт (1901–1909 рр.) – тисячу одинадцять.

Одночасно відбувається процес бюрократизації управління, зростає кількість федеральних установ. У 1870 році було утворене міністерство юстиції, у 1872 – міністерство зв’язку, у 1888 – міністерство торгівлі, у 1889 – міністерство землеробства. У середині XIX століття налічувалося лише дві з половиною тисячі федеральних службовців, тоді як на кінець XIX століття їх було вже понад двісті тисяч.

Верховний суд. Протягом XIX століття значно змінилося становище і юридична роль Верховного суду США, який поступово закріпив за собою право конституційного контролю щодо актів інших державних властей.

Конституція 1787 року наділила Верховний суд верховною, але за своїм змістом звичайною юрисдикцією. Законом про судоустрій 1789 року значення юрисдикції Верховного суду надзвичайно зросло, і вона вийшла на особливий рівень. Верховному суду було надано право видавати особливі виконавчі накази, обов’язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента і державних секретарів, а також право відмінити будь-який закон, якщо в його змісті є відхилення від приписів і принципів Конституції.

Свою діяльність Верховний суд розпочав у 1790 році, після призначення 7 суддів – головним чином, прихильників президента Вашингтона. За перші свої 12 років діяльності суд розглянув усього близько 60 справ, в основному пов’язаних з морським правом і міжнародними відносинами федерації. Робота суду одержала новий напрямок на початку XIX століття з призначенням на посаду голови Д. Маршала.

У 1803 році, розглядаючи позов кандидата в судді Марборі до федерального уряду про усунення перешкод при занятті ним посади, Верховний суд виніс рішення, яке стало важливим конституційним прецедентом. Суд визнав невідповідність положення ст.13 Закону про судоустрій 1789 року принципу Конституції про розподіл властей, анулював положення Закону й, по суті, присвоїв собі право тлумачити федеральну Конституцію і на підставі певного тлумачення вирішувати конкретні питання юстиції і правової практики.

До середини XIX століття найважливішою правовою проблемою в практиці конституційного нагляду Верховного суду була проблема взаємовідносин федерації і штатів. У цьому відношенні Верховний суд вніс багато важливих положень у конституційне право. В обґрунтування державної єдності і цілісності країни було внесене рішення (1793 р.) про те, що штати не є суверенними державами і тому Конгрес федерації володіє примусовою владою щодо штату. Разом з тим, за іншою справою Суд визнав, що існує взаємна незалежність компетенції штатів і федерації. Одним із найважливіших положень конституційної практики стало рішення щодо справи штату Техас (1869 р.). Верховний суд ухвалив, що входження штату в федерацію є безповоротним і що федеральний уряд має право застосовувати силу для збереження цілісності федерації. Цим було остаточно вирішене питання про єдність держави і про підпорядкування прав штатів у ній.

Суд неодноразово виносив рішення, керуючись принципом, що Конституція є актом особливого верховного значення, причому зміст її не обмежується буквальним текстом, але включає деякі умовні принципи. У результаті склалося важливе для конституційного ладу і права США положення, що Конституція є такою, якою її тлумачать судді, і все, що не суперечить принципам Конституції, навіть якщо прямо в ній і не передбачене, правомірне і повинне служити прямим керівництвом для практики. Зміст оновленого конституційного права краще всього виразив суддя Маршал, даючи роз'яснення нового широкого розуміння, що відповідає, а що не відповідає головному закону: "Мета повинна бути законною і повинна знаходитись у рамках Конституції, і всі доступні засоби для її досягнення, які не заборонені і відповідають букві й духу Конституції, визнаються конституційними."

ТЕМА 3.3. УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У ФРАНЦІЇ

План

1. Буржуазна революція 1789–1794 р. Проголошення республіки.
2. Державний переворот 1799 року. Проголошення імперії та її падіння. Реставрація монархії Бурбонів.
3. Революція 1848 року і проголошення Другої республіки. Паризька Комуна.
4. Проголошення Третьої республіки. Конституційні закони 1875 року.
5. Джерела і основні риси права.

1. Буржуазна революція 1789–1794 р.

Проголошення республіки

З XVI ст. у Західній Європі виникає капіталістичний устрій. І в міру його визрівання і розвитку дедалі поглиблювалися суперечності між продуктивними силами й феодальними виробничими відносинами.

Конфлікт між новими продуктивними силами й феодальними виробничими відносинами конкретно проявився в основних галузях економіки, зачепив інтереси різних класів і станів феодального суспільства. Якнайкраще це можна простежити на історії Франції, де напруженість і гострота класової боротьби були найбільшими.

Населення Франції в другій половині XVIII ст. складало 26 млн. чоловік. З них лише 270 тис., тобто трохи більше 1 %, належало до привілейованого класу – 140 тис. дворян і 130 тис. священиків. З 10 французів 9 голодували, населення було обкладене 7-ма тис. загальнодержавних та місцевих податків і повинностей. Літо 1788 року було неврожайним, а наступна зима – дуже суворою. Усюди спалахували селянські виступи. І буржуазія, і селянство, і плебейство не хотіли і не могли миритися з феодально-абсолютистською монархією. Банкрутство державної казни, розорюваної колосальними тратами двору та перших двох станів (дворянства і духовенства), призвело до гострої фінансової кризи. У монархії не було грошей на найневідкладніші вит-

рати. Після ряду невдалих спроб відшукати кошти король був змушений скликати Генеральні штати – представництво трьох станів, що не збиралося уже 175 років. Число делегатів від перших двох станів становило по 300 чол., від третього стану – 600 чол., кожний стан традиційно збирався окремо і мав окремий голос, але це подвоєння вирішальної ролі відігравати не могло. 17 червня після тривалих, але пустопорожніх дебатів щодо процедури, третій стан проголосив себе Національними зборами. Пізніше до них приєднались ліберальні представники дворянства і духовенства. Було схвалено рішення про ануляцію імперативних мандатів.

Депутат діє не від імені округу, а від імені усього народу. Стверджувалося також, що король може збирати податки лише з відомих Національних зборів. Людовік XVI спробував 20 червня закрити Національні збори, але депутати відновили свої засідання у залі для гри в м'яч, де вони склали урочисту присягу не допустити зриву роботи Національних зборів, доки не буде прийнята конституція.

9 липня 1789 р. Національні збори проголошують себе Установчими зборами, тобто органом, який має утвердити нові державно-правові інститути, розробити та затвердити конституцію держави. Король починає стягувати до Парижу і до Версалю віддані війська. 12 липня він звільняє міністра Неккера, який мав репутацію єдиного прихильника реформ в уряді. 13 липня народ оволодів містом, захопив арсенали. 14 липня повсталі захопили 8 башт фортеці-в'язниці Бастилії. Комендант був убитий і гарнізон здався. Падіння Бастилії стало сигналом для французької провінції. Народ усюди виганяв стару королівську адміністрацію, обирав нові муніципалітети і створював збройну силу революції – Національну гвардію. По всій країні прокотилися селянські повстання, селянство практично припинило платити податки. Відбиттям цього початкового періоду революції та вичерпного революційного піднесення, яке охопило всю країну, стала “Декларація прав людини і громадянина”, прийнята Установчими зборами 26 серпня 1789 р.

Розроблена в дусі загальнонаціонального маніфесту, який проголошував права громадян, що скинули панування феодального гноблення, Декларація закріплювала найважливіші принципи буржуазного ладу.

“Представники французького народу, які складають Національні збори, беручи до уваги, що незнання, забуття або зневаження прав людини є єдиними причинами суспільного лиха і псування уряду, – було сказано у вступі до Декларації, – вирішили відновити в урочистій Декларації природні, невідчужувані, невіддільні і священні права людини, з метою, щоб ця декларація, була постійно перед усіма членами суспільного організму, безперервно нагадувала їм їхні права і обов’язки”.

Декларація проголошувала, що “люди народжуються вільними і рівними в правах” і метою політичного союзу є збереження природних і невід’ємних прав людини, що такими правами є “свобода, власність, безпека і опір гнобленню” (ст. 1–2).

Джерело суверенітету – в нації, підкреслювалося в Декларації, тому “закон є виразом загальної волі” (ст. 6). Базуючись на цих положеннях, вона закріплювала принцип загального виборчого права. У ній йшлося про представницький характер законодавчого органу як верховного органу влади: “Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів”. А закон має бути рівний для всіх, незалежно від того чи дає він заступництво, чи карає.

Декларація не просто проголошувала природні, невід’ємні права людини, а одночасно розкривала їх сутність.

Так, свобода визначалась як право “робити все, що не шкодить іншому”. Таким чином, здійснення кожною людиною її природних прав не має інших меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими ж правами. Крім того, закон може забороняти дії, шкідливі для суспільства: “Усе, що не заборонене законом, дозволено” (ст. 5).

Отримало роз’яснення і природне право на безпеку, що знайшло своє виявлення в закріпленні принципу законності. “Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, – стверджувала Декларація, – як у випадках, визначених законом, і за приписаними ним формами” (ст. 7). Ті, хто віддають незаконні накази, підлягають карі.

Було закріплено і презумпцію невинності. Як стверджувала Декларація, “кожна людина вважається невинною до того часу, поки її не оголосять винною” (ст. 9), а тому не повинно бути під час арешту ніякої надмірної суворості.

За Декларацією закон не має зворотної сили. “Ніхто не може бути покараний інакше, як в силу закону, встановленого і обнародованого до вчинення злочину і законно застосованого” (ст. 8). А сам закон повинен встановлювати “тільки строго й очевидно необхідні кари”:

І, нарешті, Декларація підкреслювала неминуче значення права власності, проголошуючи його природним, “непорушним і священним” (ст. 17). Нікого не можна позбавити цього права, за винятком, коли того “явно вимагає громадська необхідність”, законно завідчена, і за умови справедливого й попереднього відшкодування.

Декларація 1789 року згадувала також інші права та свободи. “Вільний обмін думками і переконаннями є одним з найцінніших прав людини, кожен громадянин може, отже, вільно говорити, писати, друкувати, але повинен при цьому відповідати за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом”, – було сказано у статті 11 Декларації. Гарантувалася свобода віросповідання і релігійних переконань.

Для утримання громадської сили і для витрат щодо управління, заявляла Декларація, необхідні податки. Всі громадяни мають право особисто через своїх представників визначати необхідність громадських податків, “вільно на них погоджуватися, стежити за їх вживанням, встановлювати їх розмір, спосіб оподаткування, стягнення і строк, на який вони встановлюються” (ст. 14).

Знайшла своє втілення і сформульована Монтеस्क’є ідея створення організаційно незалежних одна від одної і взаємно врівноважених гілок державної влади: законодавчої, виконавчої та судової. У статті 16 було сказано: “Суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлений розподіл влади, не має конституції”.

Принципи Декларації прав людини і громадянина 1789 року були викликом старому відживаючому ладу. Декларація стверджувала новий буржуазний лад, новий тип експлуатації – буржуазний. Цей суто буржуазний характер Декларації проявлявся і в тому, що вона обминула мовчанням питання про скасування всіх феодалських повинностей і феодалського землеволодіння. Нічого не було сказано і про скасування рабства у французьких колоніях, не було згадки і про свободу союзів і зборів.

На початку 1790 р. вступила в силу низка декретів, згідно з якими церковна власність була конфіскована, оголошена національним майном і підлягала продажу з торгів. У результаті вона перейшла до рук буржуазії і частково заможного селянства. Церква була позбавлена права реєструвати шлюби, народження, смерть. Священнослужителі повинні були присягнути новому ладу. Вплив церкви істотно зменшився, вона була поставлена під контроль держави.

Відповідно до нового адміністративного поділу Франція мала 83 департаменти, які склалися з дистриктів, кантонів, комун. Єдиною стала система оподаткування, були ліквідовані більшість феодальних пережитків, що гальмували розвиток торгівлі, та ін. Скасовувався становий поділ громадян, усі дворянські титули й звання, середньовічні цехи.

У результаті скасування феодальних правил і обмежень у галузі торгівлі та промисловості були створені необхідні для буржуазії умови для підприємницької діяльності. Здобувши владу, політичні права, велика буржуазія стала вважати обтяжливим тиск демократичних верств населення. 21 жовтня 1789 р. було прийнято декрет, згідно з яким дозволялось застосовувати збройні сили для придушення народних виступів. 14 червня 1791 р. набрав чинності закон Ле-Шапел'є, що заборонив під страхом великого штрафу або тюремного ув'язнення створення профспілок, проведення страйків.

Після спроби короля втекти за кордон позиції прихильників конституційної монархії ослабли. Дедалі сильнішим ставав рух за встановлення республіки.

Велика буржуазія не була зацікавлена в подальшому розвитку революції. Розстріл гвардійцями 17 липня мирної демонстрації проти монархії показав, що вона стала контрреволюційною силою.

Національні збори терміново 13 вересня 1791 р. затвердили Конституцію, яка зберігала за королем значні права. Перша частина – Декларація прав людини і громадянина 1789 р. – стала преамбулою Конституції. Друга її частина була присвячена вищим органам влади.

За формою правління французька держава ставала конституційною монархією. Вища законодавча влада надавалась однопалатному законодавчому корпусу. Громадяни поділялись на активних і пасивних. Активними вважались французи, що досягли 25-річного віку, прожи-

вають у даній місцевості не менше року, сплачують прямий податок, не наймитують, занесені до списків Національної гвардії. Тільки вони користувались виборчим правом. Пасивні громадяни не допускались до участі у виборах. Вибори були двоступеневими, виборщиками могли бути лише активні громадяни, що відповідали вимогам майнового цензу. Неімущі громадяни, а вони становили більшість, були позбавлені політичних прав.

Виконавча, адміністративна влада надавалась королю і відповідальним перед ним міністрам. Король міг накласти на прийняті закони вето, щодо мало лише відкладальний характер. Король був главою армії і флоту, піклувався про підтримання громадського порядку тощо. Судову владу здійснювали виборні і, в принципі, незмінювані особи. Конституція гарантувала додержання політичних інтересів великої буржуазії та її дія не поширювалась на колонії. Отже, в ній спостерігалось відхилення від революційних принципів Декларації прав людини і громадянина.

Перед розпуском у вересні 1791 р. Установчі збори ухвалили, що жоден їх депутат не може бути обраний до Законодавчого корпусу, створеного на основі Конституції. У 1791 р. фейяни – прихильники конституційної монархії, представники великої буржуазії – вважали, що революція вже закінчена. Представники середньої буржуазії – жирондисти – пропонували продовжити руйнування феодальних інститутів. Програма жирондистів, хоч і мала підтримку з боку більшості депутатів, не була послідовною. Найбільш радикальні перетворення, пропонували якобінці, що були на той момент виразниками інтересів широких народних мас. Жирондисти не наважились повністю скасувати феодальні повинності селян, дати їм землю. Вони потурали спекулянтам і контрреволюціонерам, не збиралися позбавляти влади короля. Це стало причиною розколу між жирондистами та якобінцями.

10 серпня 1792 р. у Парижі почалось народне повстання, в результаті якого монархія була ліквідована. Деякий час влада була в руках Паризької комуни. Законодавчі збори дали згоду на арешт короля. Було видано декрет про скликання Національного Конвенту. Вибори його депутатів треба було проводити без поділу громадян на активних і пасивних.

Із страху перед повсталим народом жирондисти погодились провести поділ общинних земель, здати в оренду або продати землі емігрантів. Скасовувалась власність на землю тих, хто не міг довести законність свого володіння. Серпневі декрети задовольнили багато вимог селян, хоч їх здійснення натрапило на стійкий опір великих власників. Обраний на основі загального виборчого права Національний Конвент 21 вересня оголосив про скасування монархії. Франція стала республікою. Але боротьба між Горою (якобінцями) і Жирондою не припинилась.

Прихильники монархії намагались не допустити суду над королем. Однак якобінці добились того, щоб у Конвенті було проведено відкрите голосування. Кожний депутат особисто виходив на трибуну й публічно оголошував свою думку. Глибокої ночі 17 січня 1793 р. голосування закінчилось. Людовік XVI був визнаний винним у змові проти нації, у замаху на безпеку держави і засуджений до смертної кари. 21 січня вирок було виконано.

Улітку 1793 р. республіка опинилась на краю загибелі, її армія відступала, багато генералів зрадили їй, у деяких місцях спалахнули роялістські заклоти. Народ голодував, зростала інфляція, англійці наповнили країну фальшивими асигнаціями.

Жирондисти почали втрачати авторитет. Від імені робітників Парижа вождь найлівішої партії “скажених” Жак Ру говорив: “Свобода – пустий привид, коли один клас може безкарно морити голодом інший. Невже власність шахраїв дорожча за людське життя”.

У цій складній обстановці якобінці проявили себе як революційна партія. 31 травня і 2 червня 1793 р. народ Парижа піднявся на повстання. Частина депутатів-жирондистів була заарештована. Провідною силою Конвенту стали якобінці. Вони заявили, що врятувати республіку може лише єдність нації і повне викорінення залишків феодалізму.

10 червня було прийнято декрет, який поклав початок скасуванню феодальних порядків на селі. 17 липня Конвент остаточно скасував усі сеньйоріальні платежі та феодальні права без будь-якого викупу. Общинні землі підлягали негайному розподілу між селянами. Відтоді дрібне землеволодіння у Франції стало основною формою землекористування. Зберігання феодальних актів на землі, утасмнення їх

від спалювання карались каторгою.

Жирондисти звинуватили якобінців в узурпації влади. У відповідь на це якобінці підготували проект нової Конституції Франції. 24 червня 1793 р. Конвент урочисто схвалив її текст і поставив на всенародне обговорення.

Статтею конституції було закріплено республіканський режим: “Республіка єдина й неподільна”. Вона містила більш радикальне тлумачення принципу суверенітету народу, ніж Конституція 1791 р. Колишне абстрактне поняття верховенства нації було замінене конкретнішим змістом: “Суверенний народ – це сукупність усіх громадян” (ст. 7). Для прийняття закону або важливого загальнодержавного рішення голосування в Законодавчому корпусі було нечотатньо. Потрібне було ще схвалення громадян, принаймні очевидної більшості їх. Таким чином, якобінці прагнули реалізувати вчення Ж.Ж. Руссо про народний суверенітет і пряму демократію.

Виборче право надавалося всім французам, що досягли 21 року. Скасовувався поділ виборців на активних і пасивних. Вибори депутатів вводились прямі й рівні. Носієм вищої законодавчої влади проголошувалась нація. Було створено постійно діючий однопалатний законодавчий корпус із строком легіслатури один рік. Цей орган міг видавати декрети і пропонувати закони. Якщо проект закону діставав схвалення 1/10 первинних зборів більшості департаментів країни протягом сорока днів, він ставав законом. Декрети не потребували санкції народу і набували чинності негайно.

Функції державного управління покладались на Виконавчу раду з двадцяти чотирьох чоловік. До її обрання залучались виборці з департаментів. Цей орган міг діяти лише на основі законів і декретів і був підзвітним Законодавчому корпусу. Наприкінці кожної сесії Виконавчий комітет треба було наполовину обновляти. У ст. 30 Декларації зазначалося, що державні посади тимчасові, їх слід розглядати не як відзнаки чи нагороди, а як обов’язок.

Якобінська Конституція була радикальним по духу й за формою актом французької буржуазної революції. Проте вона могла набути чинності лише після того, як збереться новий Законодавчий корпус, куди не міг бути обраний ніхто з депутатів Конвенту. Складна зовнішньополітична обстановка не дала змоги ввести конституцію в дію.

Улітку 1793 р. верховним органом республіки був Конвент, який здійснював у повному обсязі вищу законодавчу, виконавчу, контрольну й судову владу. Комісари Конвенту в департаментах, армії мали великі повноваження, їм доручалося проводити чистку місцевих органів, наводити в них революційний порядок, усувати командуючих арміями та призначати нових. Якобінська диктатура послідовно здійснювала лозунг: “Феодальний режим повністю знищується”. Логіка боротьби за врятування республіки зумовила встановлення революційної диктатури, єдиної влади, залізної дисципліни.

Функції революційного уряду були зосереджені в Комітеті громадського порятунку. Він керував воєнними, дипломатичними, проповідальними справами, йому підпорядковувались інші органи, а сам Комітет щотижня звітував перед Конвентом. Комітет створив сильну армію, що розгромила сили інтервентів.

Якобінці реорганізували армію. Декрет від 23 серпня 1793 р. уперше в історії ввів загальну військову повинність. Усіх французів призивали під рушницю доти, “поки вороги не будуть вигнані за межі республіки”.

До осені 1793 р. в армії налічувалось близько мільйона чоловік. Такої чисельності військ історія ще не знала. По-революційному вирішувалась проблема командних кадрів. На будь-яку посаду висувались ті, хто вмів перемагати, хто не знав слова “неможливо”. Продавець галантерейної лавки Журдан (віком – 31 рік) був призначений командуючим. Такий же пост зайняв конюх Гош у віці 25 років. Генералами стали писар Марсо, син каменяра Клебер. Тулон було взято за планом 24-річного невідомого артилерійського офіцера Наполеона Бонапарта. Французька армія стала застосовувати нову тактику, ввела розсипний стрій. “Якщо меч короткий, – говорили командири, – революційній армії потрібно зробити лише зайвий крок”.

Наприкінці липня фактичним керівником Комітету громадського порятунку став Робесп’єр. Йому належать слова: “Для вітчизни зроблено недостатньо, якщо не зроблено все”. Боротьбу з ворогами революції вів Комітет громадської безпеки. Матеріали проведеного ним слідства направляли до трибуналу, що були в деяких департаментах.

Для боротьби з ворогами республіки було введено революційний терор. 17 вересня Конвент дозволив здійснювати арешти підо-

зрілих осіб. Обвинувачення в контрреволюції означало наказ про арешт, арешт – здебільшого означав смерть. Заарештований, доставлений увечері в тюрму, наступного дня піддавався допиту, вислуховував вирок трибуналу, а ввечері вже міг сидіти у возі смертників. У жовтні були страчені вожді жирондистів, а їхня партія остаточно зійшла з політичної сцени.

Буржуазія відчувала потребу в шаленій енергії якобінців, без якої неможливо було відвести натиск інтервентів. Нещадно караючи ворогів, якобінці через свою непослідовність, невизначеність політичної платформи часто знищували справжніх патріотів. Знищивши Дантона та його прихильників – “поміркованих”, вони потім відправили на гільйотину і своїх вірних друзів – лівих якобінців, вождів партії “скажених”, ебертистів.

Надзвичайна ситуація змусила Конвент розширити рамки законодавчого органу. Разом з Комітетом громадського порятунку він діяв як революційний уряд Франції.

Були введені тверді ціни на основні предмети споживання (загальний максимум). Продовольство реквізували й розподіляли через спеціальну державну комісію.

За зовнішньою торгівлею та діяльністю великих торговців був установлений жорсткий контроль. Восени 1793 р. створено загони санкюлотів, що боролися зі спекулянтами, вишукували продовольство для Парижа і розкривали змови роялістів.

За спекуляцію карали стратою. За допомогою армії реквізували хліб у заможних селян. Було взято на облік золото і срібло приватних осіб. Багатих обкладали високими податками й примусовими позиками. Для робітників також було встановлено максимум заробітної плати, що викликало їх обурення, оскільки ціни зростали, а купівельна спроможність грошей падала.

Наприкінці лютого і початку березня 1794 р. були видані відомі вантозькі декрети. Майно контрреволюціонерів передбачалось роздати бідним громадянам, інвалідам, сиротам, старим людям.

Вибори до муніципалітетів у зв'язку із складною обстановкою не проводились. Фактично влада на місцях була у віданні революційних комітетів. Для припинення зловживань голову й секретаря комітету замінювали через кожних два тижні.

Місцеве управління ґрунтувалось на централізованих засадах. Якобінська диктатура спиралась на масові народні організації.

У столиці найбільш твердою опорою якобінців були Комуна та її секційні спостережні комітети, у яких санкюлоти становили більшість.

Енергійна діяльність якобінців, пов'язана з викоріненням феодалізму, проводилась з великим розмахом. Було введено нове літочислення (від початку республіки), затверджено новий календар, видано декрет про обов'язкову початкову освіту, було навіть зроблено спробу створити нову релігію – культ Розуму. Усіх жителів стали називати громадянами, було скасовано звернення на “ви” тощо.

Улітку 1794 р. Франція була очищена від інтервентів. Було майже придушено контрреволюційні заклоти. Для буржуазії, що зміцніла політично й економічно, диктатура якобінців стала непотрібною.

Так і не домоглися задоволення своїх основних вимог, стали відходити від якобінців і робітники. Селяни, що чинили опір реквізиції продуктів, також були незадоволені якобінцями.

27 липня (9 термідора) 1794 р. під час засідання Конвенту Робесп'єр та його соратники були заарештовані, а наступного дня без суду відправлені на гільйотину, їхню долю розділили сотні якобінців. Масовий терор проти якобінців і санкюлотів охопив країну. Конституцію 1793 р. піддавали анафемі й прокляттям. Падіння диктатури якобінців і прихід до влади термідоріанців означали кінець висхідного етапу Великої французької революції.

2. Державний переворот 1799 року. Проголошення імперії та її падіння. Реставрація монархії Бурбонів

Внаслідок термідоріанського перевороту до влади приходять велика буржуазія, яка намагається знищити механізм якобінської диктатури, скасувати соціально-економічне законодавство якобінців. Комітет громадського порятунку втратив значення урядового органу. До Конвенту повернулися ті жирондисти, яким пощастило уціліти. Були розгромлені якобінський клуб, Паризька комуна, реорганізований Революційний трибунал, знищені революційні комітети.

Щоб закріпити своє панування, термідоріанська реакція послідує створити нову сильну державну владу, систему органів, які будуть здатні упоратися як з народними масами, так і з феодалською реакцією.

У серпні 1795 року Конвент прийняв нову конституцію Франції, відому, як Конституція 3-го року Республіки, що нараховувала 372 статті. Цей основний закон був консервативним за своїм змістом, він втрачав колишню буржуазну революційність. Такий характер мала і Декларація прав людини і громадянина 1795 року.

Законодавчий корпус за Конституцією 1795 року складався з двох палат: Ради старійшин, яка налічувала двісті п'ятдесят членів, і Ради п'ятисот. Нижня палата обговорювала законопроекти, а Рада старійшин або приймала їх, або відхиляла.

Конституція скасувала загальне виборче право й відновила майновий ценз. Для членів Ради старійшин був встановлений віковий ценз — не менше сорока років, для членів Ради п'ятисот — не менше тридцяти.

Виконавча влада надавалася Директорії, особливому комітету з п'яти членів, які обиралися Законодавчим корпусом. Щорічно мінявся один з директорів. Головували по черзі всі члени протягом трьох місяців. Директорії були підпорядковані міністри, військове командування і т. д.

На цей вузький орган — Директорію — покладала надії буржуазія в боротьбі проти “лівих” та “правих”. Але, як показало життя, Директорія була не в змозі виконати таке завдання. У 1795 році двічі виступають народні маси, в 1796 році уряду довелося зіткнутися з організацією, створеною Гракхом Бабефом, — “Змовою рівних”. Виступають у

цей час і роялісти. Наприкінці 1795 року спалахує роялістський заколот у Парижі. Член Директорії Баррас, призначений диктатором, звернувся за допомогою до генерала Наполеона Бонапарта, який на той час перебував у Парижі. Генерал за допомогою гренадерів швидко розгромив заколотників.

За таких умов директорія розгубилася. Вона спрямовувала свої удари то проти народних мас, то проти дворян-емігрантів, різко змінюючи свою політику, яка отримала назву політики гойдалки.

Отже, Директорія була змушена боротися на два фронти – проти народу і проти роялістів – і виявилася неспроможною надійно захистити інтереси термідоріанської буржуазії. Вона стала лише сходинкою до режиму військової диктатури.

У 1799 році Директорія остаточно втратила свій авторитет у великої буржуазії та заможного селянства. Поступово виникає план нового державного перевороту за допомогою професійної армії. У Парижі обговорюються кандидати на роль диктатора: генерал Жубер, генерал Моро. Але перший з них загинув, другий відмовився від участі в перевороті. Тоді вибір упав на генерала Бонапарта.

9 листопада 1799 року (18 брюмера за республіканським календарем) Наполеон Бонапарт вчинив державний переворот. Йому допомагали банкіри, біржовики, віроломний міністр закордонних справ Талейран. Призначений напередодні командуючим паризьким військовим округом Наполеон розпочинає боротьбу з Радою старійшин, Радою п'ятисот. Два члени Директорії подають у відставку, за ними – ще один директор. Директорія розпадається. Влада опиняється в руках Наполеона Бонапарта.

Наполеон добре розумів, що військова диктатура повинна бути одягнена в конституційні форми. Він зважав також на те, що перехід від республіканських установ до режиму особистої влади потребує проміжних стадій. Усе це знайшло своє втілення в новій Конституції, яка встановила форму правління у вигляді консулату.

Нова Конституція (Конституція 8-го року Республіки) була затверджена 13 грудня 1799 року плебісцитом. Тут не було Декларації прав людини і громадянина, відсутні статті про політичні свободи. Конституція гарантувала буржуазії і селянству приватну власність, здобуту за роки революції. “Французька нація заявляє, – було сказано

в статті 94 Конституції, – що після здійснення законного продажу національного майна, незалежно від його походження, законний покупець не може бути позбавлений його”. Армія відіграла важливу роль у новій політичній системі, тому Конституція спеціально передбачала пенсії, пільги для поранених воїнів та членів їх родин.

Основою всієї конституційної системи була урядова влада, яка формально належала колегії з трьох консулів, а фактично була сконцентрована в руках першого консула. Стаття 39 Конституції спочатку стверджувала, що консули обираються на десять років, а потім заявляла, що “Конституція призначає першим консулом громадянина Бонапарта”. Перший консул наділявся особливими функціями і повноваженнями. Він обнародував закони, призначав і звільняв членів Державної ради, міністрів, послів, армійських офіцерів, членів місцевих адміністрацій, кримінальних і цивільних суддів і тощо. Другий і третій консули мали дорадчий голос. Реальна влада належала одній людині – Наполеону Бонапарту.

Конституція виходила з розщеплення законодавчого процесу. Законодавча ініціатива належала першому консулу. Під його керівництвом Державна рада розробляла законопроект і передавала його в Трибунат. Після обговорення законопроект з Трибунату переходив до Законодавчого корпусу, який голосував “за” або “проти”. Прийнятий законопроект перевірявся Охоронним сенатом, після чого знов переходив до першого консула, який обнародував його. Уся ця складна процедура була лише маскуванням всевладдя першого консула.

Зміцнення політичного режиму дозволяло Наполеону поступово звільнитися від ширми, готувати необхідні умови для остаточного знищення республіканського ладу. У 1802 році був проведений плебісцит, після чого сенатус-консулт 4 серпня 1802 року встановив, що “консули призначаються до життя” і що перший консул може “пропонувати громадянина, який буде його наступником після його смерті” (статті 39 і 42). Органічний сенатус-консулт 18 травня 1804 року надав Наполеону “титул імператора французів” і заявив, що “імператорський сан передається спадково по висхідній лінії кровному і законному потомству Наполеона Бонапарта по чоловічій лінії” (ст. 3).

Коронував Наполеона Папа Римський Пій VII, якого спеціально викликали з Італії. Створюється імператорський двір, найближчому

оточенню імператора даруються титули князів, графів і т. д. Вищі сановники входили у Високу раду імператора, з них формується і Таємна рада. У Франції остаточно завершується процес відновлення централізованого і бюрократично організованого державного апарату.

До складу уряду входило дванадцять міністерств. Насаджується сувора централізація, самоврядування скасовується. У департаментах уряд призначав префектів, в округах і общинах – супрефектів і мерів. Виборним місцевим радам залишаються лише дорадчі функції.

У 1801 році Наполеон підписав конкордат з Папою Римським. Католицизм було проголошено релігією “переважної більшості французького народу”, а католицьку церкву було включено в систему державного апарату. Держава взяла священників на своє утримання, Наполеон дістав право призначати їх на вищі церковні посади.

Подальший розвиток в імперії Наполеона I отримала військова організація. Змінився характер французької армії: вона стала кастовою, професійною. З’явилися привілейовані підрозділи (гренадери, драгуни), відокремилась імператорська гвардія.

Особливу увагу Наполеон приділяв зміцненню поліції. На чолі міністерства поліції був поставлений Ж. Фуше, який прагнув найсуворішої централізації поліцейської системи. Генеральні комісари і комісари поліції в округах і містах призначалися міністром поліції і працювали під його керівництвом. У Парижі була створена особлива префектура поліції. Важлива роль відводилася воєнізованому поліцейському з’єднанню – корпусу жандармів, який був підпорядкований військовому міністру. У разі потреби загони жандармів передавалися у розпорядження міністра внутрішніх справ.

Наполеон добре розумів, що потрібно буржуазії. Він хотів знищити якобінство. Була введена сувора цензура, закриті незалежні газети. Він піклувався про розвиток промисловості: давав державні замовлення підприємцям, виділяв їм субсидії, захищав від конкуренції. Була забезпечена свобода експлуатації. Зберігав дію Закон Ле-Шапельє, були введені робочі книжки. Наполеон також наполягав, щоб усі робітники були забезпечені роботою.

Була здійснена велика за обсягом кодифікація. З’явилися Цивільний кодекс 1804 року, Торговий кодекс 1807 року, Кримінально-процесуальний кодекс 1808 року, Кримінальний кодекс 1810 року.

Така форма правління у вигляді бонапартизму, який зобов'язувався захищати приватну власність, певний час мала підтримку як великої буржуазії, так і заможного селянства. Але з 1811 року імперія Наполеона вступає в смугу кризи. Поразка в Росії, вступ у 1814 році англійських, пруських, російських військ до Парижу примусили Наполеона зректися престолу і вирушити на острів Ельбу, наданий йому в довічне володіння.

У Францію повертається брат страченого в період революції короля Людовика XVI і займає королівський престол під іменем Людовика XVIII.

Повернення Людовика XVIII викликало загальне незадоволення. Одне ім'я Бурбонів нагадувало про страшне минуле. Буржуазія і селянство, які придбали землю за часів революції, побоювалися втрати її.

Разом з Бурбонами повертаються емігранти, які вимагають свої володіння, майно, землю. Але відновити минуле після якобінців було вже неможливо.

Умови повернення Бурбонів були сформульовані в Хартії 1814 року, підписаній Людовиком XVIII після вступу на престол. Хартія визнавала встановлену революцією громадянську рівність (ст. 1), скасування станових привілеїв дворянства і духовенства, дію Цивільного кодексу Франції 1804 року, збереження нової судово-адміністративної системи. Вона гарантувала законно набуту земельну власність. Як було сказано в статті 9, "усі види власності недоторканні, не виключаючи так званої національної".

Державна організація прийняла форму легітимної (законної) монархії. Король, особа якого вважалася недоторканою і священною, проголошувався верховним главою держави і командуючим усіма збройними силами. Він мав право оголошувати війну, укладати міжнародні договори, видавати розпорядження і укази. Відповідно до Хартії виконавча влада належала винятково королю, а законодавча влада здійснювалася спільно королем, палатою перів і палатою депутатів.

Законодавчий орган був двопалатним. Палата перів призначалася королем. Палата депутатів обиралася на п'ять років. Виборчі права мали французи старші тридцяти років, що сплачували прямий

податок у розмірі трьохсот франків. Депутат повинен був досягти сорокалітнього віку і сплачувати прямий податок у розмірі тисячі франків.

Король мав право призначати на всі посади у сфері державного управління, формувати Раду міністрів. Відповідальність уряду перед законодавчим органом не була передбачена Хартією.

Бурбони провадили реакційну внутрішню політику: роздавали пенсії, посади, ордени колишнім емігрантам, повертали землі, які не були ще продані, колишнім власникам, звільняли офіцерів із армії. Тому поширилися чутки, що будуть відбирати землю, отриману за часів революції.

Скориставшись такою ситуацією, Наполеон 1 березня 1815 року з загоном, що налічував тисячу чоловік, висадився на півдні Франції, а через три тижні вступив до Парижу. “Сто днів Наполеона” закінчилися поразкою під Ватерлоо, його зреченням і відправкою на острів Святої Олени.

Бурбони знову повертаються у Францію, де починається розправа з діячами революції та імперії. У 1824 році вмирає Людовик XVIII. Престол посідає його брат – Карл X (граф д’Артуа). У 1825 році були видані закони, що передбачали смертну кару за святотатство та інші злочини проти церкви, про виплату емігрантам величезної грошової компенсації за втрачені землі. Було відновлено орден єзуїтів, розпущено національну гвардію. Усе це викликало протести, демонстрації, маніфестації.

Однак Карл X переходить у наступ. Двадцять шостого липня 1830 року він видає серію указів (ордонансів), які відверто порушували Хартію 1814 року. Розпускалася щойно обрана палата депутатів, вдвічі була зменшена кількість її членів, ще більше звужувалося виборче право, ліквідувалася “свобода друку і зборів”.

Ордонанси Карла X викликали страшне обурення. Робітники, ремісники, дрібні службовці, студенти, колишні офіцери і солдати будують барикади, беруться до зброї. Вісімдесят тисяч чоловік взяло участь у цих подіях під гаслом “Геть Бурбонів! Хай живе Хартія!”.

Липнева 1830 року революція перемагає. Карл X зрікається престолу й тікає в Англію. Влада опинилася в руках великої буржуазії. Намісником королівства, а потім королем було проголошено герцога

Орлеанського Луї Філіппа. Так з'явилася липнева монархія, де владу захопили банкіри, біржовики, тобто фінансова аристократія.

Король присягає новій Конституції, основу якої склала Хартія 1814 року, до якої були внесені певні зміни, наприклад, скасоване спадкове перство, розширені права палати депутатів, очищений від реакційного дворянства державний апарат, відновлено національну гвардію, обмежено духовенство і т. д. Були також переглянуті цени на виборах у палату депутатів. Тепер віковий ценз становив для виборців двадцять п'ять років, для депутатів – тридцять. Нижчим став і майновий ценз, відповідно, двісті і п'ятсот франків прямого податку. Було також збережено систему централізованого бюрократичного управління. Все це знайшло своє відображення в Хартії 1830 року.

Але липнева монархія мала і прогресивне значення. Вона остаточно завершила спроби реакційного дворянства і духовенства відновити колишні феодально-абсолютистські порядки.

3. Революція 1848 року і проголошення Другої республіки. Паризька Комуна

Засилля фінансової аристократії у сфері економіки й політики викликало невдоволення не лише середніх та малоімущих верств населення, а й великих промисловців і торговців. У країні почався масовий рух за виборчу реформу і, насамперед, за зниження виборчого цензу.

Політично більш активним став пролетаріат. Багато робітників вважали, що парламентська реформа допоможе їм добитися прийняття життєво важливих декретів. Вони сподівались на встановлення республіки нового типу, яка гарантувала б їм не тільки широкі політичні свободи, а й поліпшення економічного становища. У цьому полягала особливість нової революційної ситуації, для якої популярним було гасло: “За соціальну республіку”.

Революція була підготовлена усім попереднім розвитком Франції. Липнева революція не задовольнила ні народні маси, ні торгово-промисловою буржуазію. Ситуацію ускладнювали фінансова криза 1847 року, неврожай, голод. За таких умов рух, який розпочався вимогами виборчої реформи, переріс у боротьбу за республіку.

22 лютого 1848 року в Парижі відбулася демонстрація на підтримку виборчої реформи, яка перетворилася на зіткнення з поліцією, під час яких загинуло декілька демонстрантів. Другий день розпочався збройним виступом народу, який побудував у Парижі 1513 барикад, захопив казарми, стратегічні пункти столиці.

Революція перемогла. Створюється Тимчасовий уряд у складі семи членів і чотирьох секретарів, серед яких уперше були двоє представниками робітників – Луї Блан і Альбер.

Під тиском робітників Тимчасовий уряд 25 лютого 1848 року проголошує Францію республікою. Це була буржуазна республіка, що незабаром виявилася у взаєминах між урядом і робітничим класом. Робітники вимагають від уряду видання декрету про право на працю. Такий декрет був виданий 25 лютого 1848 року. У ньому було сказано: “Уряд Французької республіки зобов’язується гарантувати

робітникові його існування працею, він зобов'язується забезпечити роботу для всіх громадян". Але цей декрет не мав реальних наслідків, обіцянка залишилася тільки на папері. Тому нові демонстрації вимагають створити міністерство праці. Тимчасовий уряд заснував Урядову комісію по праці, яку повинні були очолити Луї Блан і Альбер. Комісії виділили окреме приміщення, таким чином Луї Блан і Альбер були відокремлені від уряду.

Щоб заспокоїти народні маси, Тимчасовий уряд йде на незначні поступки: звільнення політичних в'язнів, зниження цін на хліб, скорочення робочого дня на одну годину, скасування рабства в колоніях, проголошення свободи слова, зборів.

Уряд видає декрет про Національні майстерні, у яких робітники (близько ста тисяч) виконували некорисну, нікому не потрібну роботу і одержували за це заробітну плату. Уряд поголошував, що всі податки "стягуються на попередніх підставах", а вводив нові податки, і нікому не потрібна праця в Національних майстернях викликала незадоволення такою політикою селянства та дрібної буржуазії.

Намагаючись посилити свою владу, буржуазні політичні діячі поспішають провести вибори до Установчих зборів, покликаних розробити конституцію республіки.

Установчі збори проголошують Францію буржуазною республікою. Замість Тимчасового уряду створена Виконавча комісія з п'яти правих буржуа, яка розпочала відразу наступ проти робітників. У червні 1848 року був виданий наказ про розпуск Національних майстерень. Молоді за віком робітники повинні йти до армії, інші – на земляні роботи в провінцію. Такі дії уряду викликали Червневне повстання паризьких робітників, що було жорстоко придушене військовим міністром Кавеньяком, який отримав від Установчих зборів диктаторські повноваження.

Після розгрому Червневого повстання Установчі збори відновлюють обговорення нової конституції. Четвертого листопада 1848 року Конституція Другої республіки була прийнята.

Конституція 1848 року була документом, який відбивав суперечності свого часу. Основний Закон містив численні «соціальні» декларації. Франція проголошувалася Республікою, принципами якої були свобода, рівність, братерство, а основами – сім'я, праця, власність,

громадський порядок. Конституція обіцяла недоторканність особи, житла. “Ніхто не може бути арештованим або затриманим інакше, – було сказано в статті 2, – як у силу закону”. Йшлося про свободу совісті, свободу друку, свободу навчання. Однак гарантії здійснення цих прав і свобод Конституція не надавала.

“Всяка власність недоторканна”, – заявляла Конституція в статті 11. Вона гарантувала громадянам “свободу праці і промисловості”, встановлювала “рівність у відносинах хазяїна і робітника”, обіцяла організувати громадські роботи для безробітних (ст. 13).

Система державних органів, за Конституцією, базувалася на принципі розподілу влади. Законодавча влада доручалася Національним зборам, до складу яких входило сімсот п’ятдесят депутатів. Виборче право було прямим і загальним з таємним голосуванням. Виборцями могли бути всі чоловіки старші двадцяти одного року. Майновий ценз було скасовано. Національні збори обиралися на три роки. Реальної сили і авторитету вони не мали.

Центральне місце в державі конституція відводила незалежному від парламенту президенту. Відповідно до статті 43 “французький народ передає виконавчу владу одній особі – президенту”, який обирався загальним голосуванням на чотири роки. Президент отримав дуже широкі повноваження: право внесення законопроектів, право вето, право помилування тощо. Він призначав і звільняв міністрів, а за порадою останніх – дипломатів, префектів, суддів, прокурорів, роздавав офіцерські посади. Йому фактично були підпорядковані збройні сили. Однак президент не міг бути переобраним відразу на другий строк, не мав права розпускати Національні збори. Проте він безконтрольно розпоряджався сильним поліцейсько-бюрократичним апаратом, йому підкорялася армія.

У країні була утворена також Державна рада, члени якої призначалися Національними зборами на шість років. До її компетенції належав попередній розгляд законопроектів. У той же час конституція залишила недоторканою всю стару організацію управління, суд, муніципалітети.

У грудні 1848 року на перших президентських виборах був обраний з шести претендентів Луї Бонапарт. Йому віддали свої голоси і буржуазна аристократія, і дрібна буржуазія, і селянство.

Гаслом бонапартистів став перегляд Конституції 1848 року. Чекати довелося недовго. Другого грудня 1851 року під виглядом захисту республіки Луї Бонапарт здійснив державний переворот: війська зайняли всі стратегічні пункти, у Парижі оголосили військовий стан; Національні збори розігнали, ряд депутатів заарештували. Так було встановлено відкриту військову диктатуру. Показово, що плебісцит схвалив цей переворот: селянство довіряло Луї Бонапарту.

14 січня 1852 року була затверджена нова Конституція. Уся повнота влади надається президенту, який тепер обирається на десять років. Він є главою збройних сил, призначає міністрів, від його імені здійснюється правосуддя, парламентарії та посадові особи приносять йому присягу на вірність. Величезну роль відігравав президент у законодавчому процесі, у якому брали участь Державна рада, Законодавчий корпус і Сенат. Президент проголошував стан облоги, видавав декрети і затверджував закони.

У листопаді 1852 року сенатус-консульт визнає Луї Бонапарта імператором Франції Наполеоном III. Плебісцит схвалює це рішення. Офіційне проголошення 2 грудня 1852 року Другої імперії означало встановлення бонапартизму – монархічного режиму, який характеризувався широким використанням у державно-політичному житті армії, поліції, бюрократичного чиновництва, церковного апарату з метою придушення революційного руху народних мас.

Коли 19 липня 1870 року Наполеон III оголосив війну проти Пруссії, він сподівався на швидку перемогу, проте зазнав поразки. За п'ять тижнів пишна імперія розвалилася. Другого вересня 1870 року фортеця Седан зі стотисячним гарнізоном і самим імператором Наполеоном III капітулювала.

Звістка про седанську катастрофу швидко досягла Парижа. Під натиском народних мас 4 вересня 1870 року було проголошено скасування імперії та відновлення республіки. Був створений новий уряд на чолі з колишнім губернатором Парижа, монархістом генералом Трошо – “уряд національної оборони”.

Новий уряд не збирався боротися з пруськими військами. Він більше боявся свого власного народу, тому за всяку ціну намагався домовитися з Пруссією і підписати мир.

Політика національної зради, до якої вдався Трошко, викликала загальне невдоволення. Патріотичні настрої, гасла захисту вітчизни все частіше перепліталися з вимогами революційної перебудови суспільства.

Скориставшись поразками французької армії на фронті, Уряд національної оборони підписав 28 січня 1871 року угоду з Пруссією про перемир'я. За вимогою Бісмарка були скликані Національні збори в Бордо, які 26 лютого 1871 року підписали попередній мирний договір з Пруссією, а також сформували новий уряд на чолі з А. Льером.

За умовами мирного договору Франція втрачала Ельзас і Лотарингію, сплачувала контрибуцію в розмірі п'яти мільярдів франків. Відбувалася також прусська окупація частини Франції. Але Париж не збирався складати зброю. У лютому 1871 року був прийнятий Статут Національної гвардії, визначена її структура (комітет батальйону, рада легіону, Центральний комітет Національної гвардії). У березні 1871 року до ЦК Національної гвардії було обрано двадцять чоловік із загального складу в шістдесят членів. Народ зберіг зброю, перевіз гармати до робітничих кварталів Парижа.

Революція 18 березня 1871 року була спровокована спробою Тьера роззброїти Національну гвардію Парижа і, перш за все, відібрати в неї артилерію. Розпочата урядом 18 березня 1871 року військова операція закінчилася повним провалом. Влада перейшла до Центрального комітету Національної гвардії. Уряд Тьера втік до Версаля, вивів туди війська, поліцію, жандармерію.

Центральний комітет Національної гвардії швидко встановив порядок у столиці, надіслав до міністерств і відомств своїх представників, здійснив ряд соціально-економічних заходів. Основні зусилля він спрямував на організацію виборів до Паризької комуни.

Вибори Паризької комуни відбулися 26 березня 1871 року, а 28 березня на майдані біля ратуші Паризьку комуни урочисто проголосили.

Програмним документом Паризької комуни стала Декларація Комуни "До французького народу" від 19 квітня 1871 року, покликана "пояснити характер, зміст і мету революції", що відбувається. Головною метою революції Декларація проголошувала "визнання і зміцнення Республіки, єдиної форми правління, сумісної з правами

народу, з правильним і вільним розвитком суспільства". Одним з принципів політичного устрою була визнана повна автономія комун на всій території Франції. Невід'ємними правами таких комун повинні бути: затвердження комунального бюджету, управління місцевими службами, організація судочинства, внутрішньої поліції, освіти, організація міської оборони і національної гвардії. Необхідно було забезпечити "постійну участь громадян у справах Комуни", вільний захист їх інтересів. Передбачалося призначення через обрання або за конкурсом відповідальних змінюваних посадових осіб і комунальних чиновників.

Державний лад Паризької комуни був досить своєрідним. Найвищим органом була сама Паризька комуна, яка відразу оголосила себе "єдиною владою". Комуна визнала недійсними накази або повідомлення версальського уряду, забороняла чиновникам і службовцям їх виконувати. Було накладено "секвестр на все рухоме і нерухоме майно і на цінні папери всіх видів", які належали членам версальських зборів, членам Уряду національної оборони і уряду Тьера. Усі вони були визнані незаконними.

Паризька комуна не знала розподілу влади, її декрети і розпорядження виконували комісії, які вона створювала зі свого складу. Комуна обирала десять таких комісій, кожна з яких відала "функціями колишніх міністерств".

1 травня 1871 року був прийнятий декрет про організацію комітету громадського порятунку, який складався з п'яти членів. Але цей орган вже не встиг розгорнути свою діяльність.

Розпочалася робота щодо створення центрального апарату управління. Так, Центральний комітет Національної гвардії направляв до міністерств своїх представників. Те саме робила і Паризька комуна, призначаючи в усі важливі відомства по одному делегату, який мав працювати під контролем комісії та комуни. Так була знищена чиновницька бюрократія. Комуна скасувала привілеї чиновництва, ліквідувала особливий статус цієї замкненої групи. За саботаж, невихід на роботу звільняли чиновників, обирали нових працівників, перетворюючи їх на службовців комуни. Максимум заробітної плати становив шість тисяч франків у рік.

Комуна скасувала стару поліцію, знищила жандармерію. Порядок у Парижі підтримували резервні пролетарські батальйони Націо-

нальної гвардії.

Місцеве управління організовувалося у двадцяти округах, на які поділявся Париж. Справами округу відали члени комуни, які мали право створювати необхідні комісії.

Паризькою комуною була ліквідована стара судова система. Комуна створювала новий судовий апарат. Низовою судовою інстанцією залишалися мирові судді, які повинні були обиратися населенням. Але тимчасово їх довелося призначати Виконавчій комісії. Мирові судді розбирали цивільні і незначні кримінальні справи. Для серйозніших справ передбачалося створити Палату цивільних справ.

Комуна проголошувала демократичне судочинство, прилюдний, рівний для всіх суд, виборність суддів, свободу захисту. Широкі права надавалися звинуваченим. Вони мали право вимагати виклику свідків за рахунок Комуни, обирати захисника на свій розсуд тощо.

Декретом від 2 квітня 1871 року церква була відокремлена від держави, бюджет культів був скасований. Майно, яке належало релігійним конгрегаціям, оголошувалося національною власністю. У зачинених церквах відкривалися клуби.

29 березня 1871 року з'явився декрет про скасування старої армії і заміну її Національною гвардією. "Ніяка військова сила, – було сказано в декреті, – крім Національної гвардії, не може бути створена в Парижі або введена в нього" (ст. 2). Усі здатні до військової служби громадяни повинні були вступити до лав Національної гвардії.

За короткий час свого існування Паризька комуна встигла здійснити ряд важливих соціально-економічних заходів.

У травні 1871 року Комуна затвердила Статут Луврських майстерень з ремонту зброї, який вводив нові принципи керівництва майстернями. Органами управління стали загальні збори робітників, рада майстерень і делегат, який знаходився при Комуні, але обирався загальними зборами робітників.

Велику увагу приділяла Комуна регулюванню умов праці робітників. Був встановлений максимум заробітної плати, який визначався "в шість тисяч франків на рік".

Комуна здійснила широку демократизацію системи народної освіти. Проголошувалося введення загальної, безплатної, обов'язкової, всебічної шкільної освіти.

Було вжито термінових заходів щодо боротьби з безробіттям, скасовувалась нічна праця в булочних, вводились привілеї для осіб, зайнятих випуском обмундирування для Національної гвардії. Декретом від 17 квітня було введено відстрочку сплати боргів за комерційними векселями, що врятувало від розорення тисячі дрібних торговців і підприємців.

Однак Французький банк, звідки версальці одержували суми набагато більші, ніж Комуна, не був націоналізований. Згодом його дирекція передала версальцям кліше для друкування грошей.

Комуна видала декрет про судову відповідальність шести членів версальського уряду, винних у розв'язуванні громадянської війни, їх майно підлягало секвестру. Вводилась кримінальна відповідальність за дезертирство.

19 квітня комунари звернулись із закликом до сільських жителів, у якому переконували їх не вірити версальцям і викладали свою соціально-економічну програму: землю – селянам, знаряддя праці – робітникам. Однак основна маса селян Комуни не підтримала.

28 травня 1871 р. версальські війська зайняли Париж. Двадцять два трибунали розглядали справи комунарів і виносили обвинувальні вирoki.

Репресіям були піддані прихильники Комуни не тільки в Парижі та Ліоні, а й в інших містах.

Паризька комуна проіснувала лише сімдесят два дні. Не всі свої задуми вона втілила в життя. Але Комуна зробила свій внесок в історичний досвід розвитку демократії, збагатила його принципово новими державними і правовими інститутами.

4. Проголошення Третьої республіки. Конституційні закони 1875 року

Виникнення Третьої республіки у Франції відбувалося у складних, напружених умовах, в обстановці посиленої реакції.

Її поява була пов'язана передусім з поразкою під Седаном у франко-пруській війні. Седанська катастрофа призвела до загибелі Другої імперії. Підйом народного руху 4 вересня 1870 року відновив у Франції республіку.

Початок республіки був дуже складним. Наслідки франко-пруської війни були жахливими. Ганебний мир з Пруссією, втрата економічно важливих Ельзасу і Лотарингії, обов'язок сплатити величезну контрибуцію в розмірі п'яти мільярдів франків – усе це вело до руйнування економіки і розорення населення Франції.

Свій вплив на утворення республіки у Франції зробила революція 18 березня 1871 року. Паризька комуна, яка визнавала республіканську форму правління і підтримувала її, зазнала поразки. Після загибелі Комуни, версальці розпочали терор, що призвів до значних втрат серед робітничого класу.

Внутрішньополітичне становище в країні залишалося напруженим. Постійним явищем післявоєнних часів стали розгул реакції та посилення монархічних елементів.

Ось чому основна політична проблема післявоєнної Франції була пов'язана з наступним державним ладом країни, що стала об'єктом гострої боротьби буржуазних партій після загибелі Комуни. Причому найбільш реакційні з них хотіли відновити монархію. Прихильники монархічної форми правління розпадалися на три фракції: легітимістів, яким марилося бачити на королівському троні когось з Бурбонів, орлеаністів, що підтримували Орлеанську династію, і бонапартистів.

Фактично Франція з 4 вересня 1870 року була республікою. У країні існувала посада тимчасового президента, яку посідав спочатку Тьер, а потім маршал Мак-Магон, працював республіканський уряд, діяли Національні збори, утворені ще за часів франко-пруської війни з метою санкціонування мирного договору. Показово, що до монархістів належав і тимчасовий президент, і міністри, і члени Національних зборів. Усі вони були противниками республіки. Термін “республіка” перестав вживатися в офіційних документах.

Але ліквідувати республіканський лад було в тих умовах неможливо: заважали і серйозні розбіжності в таборі монархістів, і республіканські настрої більшості буржуазії, і побоювання опору з боку робітничого класу.

За таких умов розробку конституції було доручено не Установчим зборам, як було заведено у Франції, а Національним зборам, які довго вагалися, затягували час, поки нарешті не були змушені перейти до роботи і створити конституційну комісію. Беручись до розробки кон-

титудії, члени Національних зборів намагалися ввести такий державний лад, від якого в майбутньому буде легко перейти до монархії.

У лютому 1875 року за ініціативою де Валлона Національні збори прийняли два конституційних акти: 24 лютого – Закон про організацію Сенату і 25 лютого – Конституційний закон про організацію державної влади. 16 липня 1875 року був прийнятий ще один конституційний акт – Закон про відносини державної влади. Разом ці три закони і склали Конституцію Третьої республіки, що і визначило її своєрідність.

Конституційні закони 1875 року не визначали загальних принципів державного ладу. Крім того, вони не стверджували прямо республіканської форми правління. Принципове значення у цьому відношенні мала стаття 2 Конституційного закону про організацію державної влади, де було сказано: “Президент республіки обирається абсолютною більшістю голосів сенатом і палатою депутатів, об’єднаних у національні збори. Він обирається на сім років”. Показовим був і сам виступ де Валлона, який, вносячи проект даного закону, говорив: “Я не пропоную проголосити республіку, але пропоную продовжити уряд, який сьогодні існує і який є урядом республіканським”.

Були й інші особливості Конституції 1875 року, їй, наприклад, не передувала декларація або преамбула, зовсім не було розділу про права і свободи громадян. Дуже поверхнево визначався статус уряду, зовсім не розглядалася організація місцевого управління. Конституція була зорієнтована лише на визначення структури та компетенції вищих органів державної влади.

Конституція 1875 року розцінювалася як тимчасовий законодавчий акт. Тому їй вибачали і невеликий обсяг (лише 34 статті у трьох законах), і невирішеність багатьох питань тощо. Необхідно також наголосити на тому, що реакція сподівалася на повернення монархії.

Державний лад Третьої республіки за Конституційними законами 1875 року базувався на принципі розподілу влади.

Законодавча влада здійснювалася двома зібраннями: палатою депутатів і сенатом, які об’єднувалися в Національні збори. Палата депутатів обиралася населенням Франції терміном на чотири роки. У Конституції йшлося про “загальне голосування”, але жінки, військові, населення колоній були позбавлені виборчих прав. Діяла мажоритар-

на система виборів у два тури. У першому турі обраним вважався кандидат, який зібрав абсолютну більшість голосів (більше половини). Якщо ніхто із кандидатів не отримав такої кількості голосів, проводився другий тур, на якому для обрання досить було зібрати відносну більшість голосів.

Верхньою палатою був сенат, який складався з трьохсот сенаторів, сімдесят п'ять з яких були довічними, а двісті двадцять п'ять обиралися особливими колегіями виборщиків за департаментами терміном на дев'ять років. Сенат був постійно діючою установою. Його не можна було розпустити, а кожні три роки він оновлювався на одну третину.

Сенат розглядався монархістами як протипага палаті депутатів. Тому він мав не тільки рівні права з палатою депутатів, а отримав і деякі переваги. За згодою сенату президент мав право розпустити палату депутатів, сенат міг перетворюватися на найвищий суд Франції.

Сенат і палата депутатів збиралися щороку, їх сесії починалися і закінчувалися одночасно. Президент міг відстрочити засідання палат, але не більше як на місяць.

Главою держави був президент, який обирався Національними зборами на сім років. Він міг бути переобраним. Президент мав широкі повноваження. У нього було право законодавчої ініціативи. Він оголошував закони, прийняті обома палатами, стежив за їх виконанням і забезпечував його, мав право помилювання. Президент розпоряджався збройними силами, призначав на всі цивільні та військові посади, міг розпустити за згодою сенату палату депутатів. Такі права президента наближали його до конституційного монарха.

Згодом почало відбуватися суттєве обмеження влади президента. Він втрачав деякі конституційні повноваження (розпуск палати, відстрочка сесій і тощо). На посаду президента стали підбирати мало-впливових політичних діячів.

Конституційні закони 1875 року передбачали утворення Ради міністрів, однак не давали детального визначення її правового статусу. Але принципове значення мала стаття 6 Закону від 25 лютого 1875 року, де було сказано, що "міністри солідарно відповідальні перед палатами за загальну політику уряду й індивідуально – за їх особисті дії". Закріплення в Конституції інституту парламентської відпові-

дальності уряду давало йому значну самостійність щодо президента. Річ у тім, що президент не був главою уряду, він лише призначав голову Ради міністрів, який відповідав перед парламентом.

Повноваження уряду безперервно зростали. У нього було право законодавчої ініціативи, в його розпорядженні знаходився великий бюрократичний апарат міністерств. Кожний акт президента скріплювався відповідним міністром.

Зберігалася в Третій республіці Державна рада, засновником якої був ще Наполеон I. Цей орган складався з представників вищої бюрократії, які призначалися декретом президента. Державна рада була консультантом уряду в питаннях управління.

Місцеве управління навіть не згадувалося в Конституційних законах 1875 року. Адміністративний поділ зберігався від часів Першої імперії: департамент, округ, кантон, комуна.

На чолі департаменту стояв префект, який призначався декретом президента. Префект був повноважним представником уряду і концентрував у своїх руках усю повноту влади. Подібну роль виконував у окрузі супрефект. Представницькі органи у вигляді генеральних і окружних рад, муніципалітетів вирішували другорядні питання і виконували всі розпорядження префектів і супрефектів.

Не згадували Конституційні закони 1875 року і про третю гілку влади – судову. Між іншим, судова система Франції за часів Третьої республіки не зазнала суттєвих змін. Новим було лише скасування в 1883 році довічного призначення суддів. Зберігалася сувора ієрархічність відомства юстиції, призначення магістратів, їх фактична залежність від уряду.

Конституція згадувала про судові функції палат. Відповідно до статті 12 закону від 16 липня 1875 року “президент республіки може бути відданий під суд тільки палатою депутатів і судитися тільки сенатом”. Подібне правило діяло і стосовно міністрів “за злочини, заподіяні при виконанні службових обов’язків”. Крім того, за декретом президента сенат можна було перетворити на найвищий суд, щоб судити “всяку” особу, яку звинувачували “у замахові на безпеку держави”.

Специфічною рисою політичної структури Третьої республіки була багатопартійність.

В умовах загострення класових протиріч, суперництва між полі-

тичними партіями розгорнулася напружена боротьба між силами реакції і демократії. Свій прояв вона знайшла у спробах державного перевороту.

Першим намагався знищити республіку і відновити монархію президент Франції маршал Мак-Магон (командуючий версальськими військами за часів Паризької комуни). Але зроблена ним 1877 року спроба державного перевороту закінчилася повним провалом. Наступним у 1889 році намагався захопити владу генерал Буланже. Однак він сам злякався і втік до Бельгії. І, нарешті, ще один наступ реакції на республіку відбувся під час так званої справи Дрейфуса, але і він закінчився поразкою.

Третя республіка вистояла, а монархісти остаточно втратили свій вплив. У 1884 році була прийнята конституційна поправка, згідно з якою “республіканська форма правління не може бути предметом перегляду”.

5. Джерела й основні риси права

За час революції склалося у своїх основних рисах буржуазне право, яке виникло разом із буржуазною державою. Будучи історично прогресивним типом права, воно замінило собою віджите феодальне право, закріпило нові виробничі відносини. Але, виражаючи волю панівного класу, буржуазне право було за своєю суттю експлуаторським, хоча, на відміну від рабовласницького і феодального, воно рядилося в тогу формальної рівності всіх перед законом. Цей горезвісний принцип формальної рівності приховував собою фактичну нерівність.

Інститут приватної власності був наріжним каменем буржуазної правової системи, яка затвердила право необмеженої власності в обох деклараціях, у конституціях 1791 і 1793 років.

В основу зобов'язального права лягли принципи свободи і рівності, які заклали юридичний фундамент для обґрунтування свободи договору й рівності сторін. Зрозуміло, ця фразеологія не могла приховати експлуаторської сутності так званої свободи підприємництва, що насправді була свободою гноблення і експлуатації. У галузі кримінального права відбулися великі зміни. У ході революції буржуазія висунула прогресивні принципи кримінального права і процесу, вперше

сформульовані ще в Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). Був виданий перший Кримінальний кодекс, який закріпив буржуазні принципи кримінального права і кримінального судочинства. Він встановив суворі санкції за зазіхання на священне право приватної власності. Будь-який виступ проти існуючого порядку влади тягнув за собою особливо жорстокі покарання, які носили прогнозуючий характер. У цьому позначилися пережитки феодального кримінального права.

Свідченням того, що вже на самому початку революції велика буржуазія була настроєна антидемократично, був закон – 1791 р. про робітничі корпорації, відомий під назвою “Ле-Шапельє”. Даний закон цей забороняв корпоративне об’єднання осіб однієї й тієї ж професії. Приводом цього була боротьба з відродженням феодальної цехової системи, але насправді Закон Ле-Шапельє був спрямований проти організації профспілок.

Що стосується судової системи, то вона за час революції не встигла ще стабілізуватися, хоча загалом контури її позначилися. Був установлений єдиний для всіх станів суд. Усі інститути інквізиційного феодального процесу знищувалися, і принципи кримінального судочинства, подібно принципам кримінального права, дістали своє вираження в програмних буржуазних деклараціях.

Створення єдиної національної правової системи французька буржуазія вважала головним завданням революції 1789–1794 рр. Воно супроводжувалося рішучим руйнуванням феодальних відносин, реалізацією нових правових установок. З самого початку йшлося не лише про створення нового законодавства, але й систематизацію його. Про це свідчать спроби кодифікації, які розпочалися під час революції. Ще в серпні 1790 р. установчі збори прийняли резолюцію, відповідно до якої “цивільні закони повинні бути об’єднані й реформовані законодавцем, який мусить скласти загальний кодекс простих законів, ясних і відповідних Конституції”.

Положення про розробку цивільного кодексу було включене й у Конституцію 1791 р. У 1793, 1794, 1796 роках були запропоновані проекти Цивільного кодексу. Проте ці спроби не призвели до позитивних результатів.

Причини неуспіху цілком зрозумілі, оскільки відбувалася безупинна зміна груп, які стояли при владі, що мали розходження в ідео-

логії та конкретних цілях. Відіграв свою роль і тимчасовий характер ряду заходів. Вплинула і боротьба великої буржуазії проти вимог найбідніших прошарків населення. Усе це перешкоджало стабілізації нових суспільних відносин і створенню єдиних кодексів. Нарешті, не було ще тієї кристалізації принципів права, яка є необхідною передумовою кодифікації.

Лише після зміцнення влади великої буржуазії уряд Наполеона остаточно скасував шляхом прийняття закону дореволюційне право і ряд законів, прийнятих у часи революції, які не відповідали інтересам великої буржуазії, і розпочав вироблення нових кодексів (Наполеонівська епоха ознаменована створенням п'ятьох основних кодексів Цивільного, Кримінального, Торгового, Цивільно-процесуального і Кримінально-процесуального).

Першим був прийнятий Цивільний кодекс, який увійшов в історію як кодекс Наполеона.

13 липня 1800 р. була призначена комісія для розробки проекту кодексу. До її складу ввійшли великі юристи того часу – Тронше, Порталіс, Малльвіль, Біго-Преамне. У своїй роботі вони спиралися на законодавство, доктрину, попередні проекти кодексу, римське право (особливо яскраво очевидний вплив римського права в зобов'язальному праві), звичаї, які вони прагнули викласти і переробити відповідно до духу буржуазного суспільства. Наполеон особисто брав участь в обговоренні ряду статей кодексу, усуваючи з проекту деякі положення, що затвердилися у французькому праві в період революції і тепер уявлялися для великої буржуазії надмірно радикальними. Протягом чотирьох місяців проект був складений і надісланий на обговорення вищих судів. Останні менше, ніж у річний термін, подали свої зауваження, після чого проект був розглянутий у Державній раді. Потім проект належало розглянути в Трибунаті, Законодавчому корпусі і Сенаті. При проходженні через Трибунат проект кодексу зустрів серйозну опозицію: ряд членів Трибунату не міг погодитися з ліквідацією завоювань революції, проведених у проекті кодексу. І перший титул “Про право і закони взагалі” був відхилений. Така ж доля судилася і титулу другому. Тоді уряд забрав проект і Наполеон здійснив насильницькі заходи: члени Трибунату, які були основними критиками проекту, були виключені з його складу, чим була створена слухняна

волі Наполеона більшість. Після цього розгляд проекту пішов швидко і всі титули кодексу були прийняті. Закон 21 березня 1804 р. об'єднав усі 36 титулів під назвою “Code civil” (Цивільний кодекс). У 1807 р. кодекс був названий Кодексом Наполеона. У 1816 р. знову кодекс дістав назву Цивільного кодексу. Але в історії він справедливо залишився під назвою кодексу Наполеона.

Кодекс закріпив ліквідацію феодальних відносин – і в цьому було його прогресивне значення. В основу Кодексу були покладені принципи формально рівної правоздатності всіх громадян і необмеженої приватної власності. Це призводило до свободи підприємництва, у селі – до закріплення права власності селян на землі, придбані ними в часи революції.

Незважаючи на консервативну переробку, цивільне право Франції, яке дістало в кодексі Наполеона класичне вираження, мало революційне значення для своєї епохи. Відомий німецький соціолог Ф. Мерінг наприкінці XIX століття писав про Кодекс як про “дітище революційної епохи”, оскільки “конвент, із лабораторії якого Наполеон одержав його в значно погіршеній формі, втілював собою буржуазний клас в усій свіжості його юнацьких сил”. Але водночас кодекс відображав контрреволюційні установки, робив крок назад у порівнянні з революційним законодавством, зокрема, з революційним законодавством періоду якобінської диктатури.

Французький Цивільний кодекс відіграв велику роль. Енгельс називав цей Кодекс “зразковим зводом законів буржуазного суспільства”. Уперше в історії кодекс дав у стисnutій і точній формі основні положення буржуазного цивільного права, він послідовно закріпив принципи капіталізму.

Французький Цивільний кодекс 1804 р. займає центральне місце в системі наполеонівських кодексів, оскільки ним регулюються найважливіші економічні відносини капіталістичного суспільства.

Цей Кодекс найзначніший за своїм обсягом (при початковому виданні в ньому налічувалася 2281 стаття), він вважається найдосконалішим із класичних кодексів за формою викладу, зокрема й за структурою.

Кодекс виходить із поділу приватного права на цивільне й торгове. Останнє присвячене взаємовідносинам між купцями, регулю-

ванню торгових угод, хоча б у них брали участь і не купці (торговим правом регулювалися, наприклад, відносини за векселем).

Таким чином, Цивільний кодекс охоплює лише відносини цивільно-правові у вузькому розумінні цього слова, тобто приватноправові відносини, які не є торговими. Кодекс Наполеона складається з вступного титулу і трьох книг. У невеличкому вступному титулі викладені правила дії цивільних законів у часі та просторі, а також деякі правила, які стосуються вступу в силу і застосування правових норм.

У складі Кодексу можна побачити принципи побудови інституцій римського права: особи, речі, зобов'язання. Така структура Кодексу в буржуазному цивільному праві дістала назву інституційної.

Книга перша “Про осіб”

Книга перша “Про осіб” вводить такі принципи буржуазії, як рівність і свобода у конкретну сферу регулювання майнових відносин, перекладає буржуазні уявлення про рівність на мову цивільно-правових норм. Кодекс у цілому продовжив ту лінію, яка позначилася ще за часів революції, тобто на скасування феодального правопорядку, феодальних станових привілеїв, станових обмежень у правоздатності. Відповідно до ст. 5. “будь-який француз користується цивільними правами”.

Характерною рисою Кодексу Наполеона була та, що в усіх його положеннях, які говорять про осіб, як носіїв, суб'єктів цивільних прав, розуміються окремі індивіди (фізичні особи), а не колективи (юридичні особи). Поняття юридичної особи взагалі не відоме Кодексу Наполеона; законодавець не вважав за потрібне надавати особливі права на участь у цивільному обороті будь-яким об'єднанням осіб.

Хоча Кодекс виходив із прогресивної буржуазної ідеї універсальності цивільних прав, в окремих випадках він відновлював деякі інститути феодальної епохи, підірвані революційним законодавством. Так, кодекс передбачав використання так званої “цивільної смерті” як міри кримінального покарання. “Цивільна смерть” означала (відповідно до ст. 25), що засуджений втрачає власність на все майно, яким він володів, – майно передається його законним спадкоємцям, до яких воно переходить таким же способом, як коли б він помер без заповіту. У Кодексі передбачається ряд обмежень у цивільних правах для жінок. Наприклад, жінки не могли бути свідками, запрошеними до складання

актів цивільного стану.

У першій книзі закріплювалися також основні принципи сімейного права. Тут Кодекс робив особливо помітний крок назад порівняно з законодавством періоду революції, коли були декларовані важливі особисті й майнові права жінок, послаблена батьківська влада над дітьми тощо. Кодекс значною мірою спирався на положення римського права й феодального звичаєвого права. У статті 212 зазначалось, що “подружжя зобов’язане до взаємної вірності, допомоги, підтримки”. Але в цілому кодекс відкрито закріплював пануюче становище чоловіка в сім’ї, поблажливо ставився до моральної розбещеності чоловіка, закріплював принципи влади чоловіка над особистістю і майном дружини, влади батька над дітьми. Чоловік – глава сім’ї, воля якого визначає весь лад сім’ї і який об’єднує у своїх руках усе сімейне майно. Відносини між подружжям визначалися ст. 213: “Чоловік зобов’язаний захищати свою дружину, дружина – слухатися чоловіка”. Про рівноправність подружжя не було й мови. Дружина була зобов’язана жити разом із чоловіком і слідувати за ним, якщо він змінить місце проживання (ст. 214). Нерівноправність жінки виявлялася і у її майновому становищі в сім’ї. За загальним правилом, передбачався режим спільності для майна чоловіка і дружини. За ст. 1421 “чоловік один управляє майном, яке входить у спільність. Він може його продати, відчужувати і встановити на нього іпотеку без участі дружини”. Дружина не могла відчужувати і набувати майно і виступати в суді без дозволу чоловіка (ст. 215–216). Майнові відносини подружжя визначаються шлюбним договором, який укладався до здійснення шлюбу. Кодекс установлює ряд режимів майнових відносин – на вибір майбутнього подружжя. Але, за загальним правилом, якщо в шлюбному договорі спеціально не передбачено іншого, майно дружини надходить у власність чоловіка, і останній розпоряджається прибутками від цього майна. Розлучення припускається лише в суворо визначених випадках (порушення подружньої вірності, тяжкі образи тощо). Характерно, що правила про розлучення в силу порушення подружньої вірності узаконили поблажливе ставлення буржуазії до статевої розбещеності чоловіків. Якщо чоловік міг вимагати розлучення в усіх випадках порушення дружиною подружньої вірності, то дружина могла вимагати розлучення лише тоді, коли чоловік поселив

свою коханку в одному будинку з дружиною (ст. 230). Ця принизлива для жінки умова була скасована лише в 1884 р. У початковій редакції кодексу було збережене введене під час революції розлучення за взаємною згодою подружжя, хоча й після тривалої і складної процедури. Але під впливом католицької церкви правила Кодексу про розлучення були скасовані в 1816 році і відновлені в 1884 році, причому дружині були надані такі ж права на розлучення, які мав чоловік, але правила про розлучення за взаємною згодою були відновлені в 1884 р.

Що стосується відносин батьків і дітей, то влада над дітьми належала лише батькові; до матері ця влада переходила – та й то з обмеженнями – лише після припинення шлюбу або в деяких, найважливіших випадках зловживання батьком владою. Діти перебували під владою батька до повноліття (сини – до 25 років, дочки – до 21 року) і без згоди батька не могли одружуватися і залишати батьківський дім (ст. 148). У тих випадках, коли батько “був невдоволений поведженням” дитини, він міг позбавити її свободи терміном до 1 місяця, якщо дитина не досягла 16-річного віку, і на термін до 6 місяців, якщо дитина досягла 16-річного віку (ст. 375, 377). Батько управляв майном дітей і мав з нього прибутки.

Кодекс у ст. 340 заборонив пошуки батьківства, чим погіршив становище позашлюбних дітей.

Але є і прогресивне значення положень кодексу про сім'ю. Кодекс передав шлюб із сфери церковного у сферу державного регулювання і тим розвивав положення Конституції 1791 р. про те, що шлюб – цивільний договір. Кодекс зберіг також введене в період революції розлучення, що означало розрив з дореволюційними католицькими традиціями.

Книга друга “Про майно і різні видозміни власності”

Друга книга Кодексу “Про майно і різні видозміни власності” присвячена регламентації майнових прав і також виходить із класичного римського поділу: право власності, узуфрукт, узус та ін. Центральне місце тут займає інститут власності. Французькі юристи, наприклад Лагері, визначають значення цього інституту: “Найдорогоціннішим правилом Цивільного кодексу, найголовнішою і найважливішою його постановою є те, що він освячує право власності; усі інші його положення це просто лише наслідки або вибірки з нього”.

Власність, закріплена в Кодексі Наполеона, – це, по суті, приватнокапіталістична власність, яка давала буржуа необмежене право на розпорядження своїм майном, на одержання прибутку й земельної ренти. За словами К. Маркса, для капіталіста приватна власність “...є право привласнювати чужу неоплачену працю або її продукт, для робітника – неможливість привласнити собі свій власний продукт”.

В основі всього Кодексу лежить така необмежена приватна власність, як “право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, з тим, щоб користування не було таким, яке заборонене законами і регламентами” (ст. 544). Власність на річ надає право на все, що ця річ виробляє (ст. 546). Власність на землю включає в себе власність на те, що знаходиться під землею і над землею (ст. 552). Практично для того часу це означало, що власник землі ставав повним і абсолютним хазяїном усіх корисних копалин, виявлених на його ділянці. Таке положення було дуже незручним і невігідним для буржуазної держави в цілому, а також для промисловців, і в 1810 році вони домоглися його відміни. Статті 5 і 6 закону від 21 квітня 1810 р. передбачали, що рудники можуть експлуатуватися лише на основі концесії, наданої державою.

Кодекс підтверджував подальший розвиток і підтвердження виражав у конституційних документах революції: положення про “священність” і «недоторканність» приватної власності. Ст. 545 говорила: “Ніхто не може бути примушеним до уступки своєї власності, якщо це не робиться з причин суспільної користі і за справедливе і попереднє відшкодування”.

Прогресивне значення положень кодексу Наполеона про власність було в тому, що він закріпив основні завоювання революції, перемогу буржуазної власності над феодальною. Речі за кодексом ділилися на рухомі й нерухомі. Цей поділ відображав той етап у розвитку капіталістичного суспільства, коли нерухомість (земля, будівлі тощо) мала велику цінність для окремого підприємця і класу капіталістів у цілому, а тому потребувала особливого правового режиму та захисту. Так, розпорядження нерухомим майном було обставлене великими юридичними формальностями і складнощами. Якщо рухомим майном опікун міг розпоряджатися самостійно, то нерухомим – лише за згодою сімейної ради або суду.

Спробою законодавця пом'якшити протиріччя, що виникають при зіткненні інтересів окремих приватних власників, стало встановлення ряду законних сервітутів: про загальну стіну, про право проходу й інше.

Буржуазні юристи, які аналізують кодекс Наполеона, зазначають, що “завжди, коли конкурують права власника з правом невласника, право сильного з правом слабкого, кодекс стає на сторону перших”. Саме тому статті Цивільного кодексу про власність буржуазія протягом тривалого часу розглядала як ідеальну форму вираження своїх інтересів.

Книга третя “Про різні засоби, якими набувається власність”

Третя, найбільша за обсягом, книга “Про різні засоби, якими набувається власність”, містить у собі правила, що регулюють придбання власності. До них належать спадкування – за законом і за заповітом; договори; викладаються і майнові відносини подружжя, засновані на шлюбному договорі, і позадоговірні зобов'язання (які виникають, наприклад, з причини заподіяння шкоди). Цей Кодекс у ст. 711 дає перелік засобів, якими набувається власність: “Власність на майно набувається і передається шляхом спадкування, шляхом, дарування між живими або за заповітом і в силу зобов'язань”.

Кодекс закріпив проведену ще в період революції відміну феодальних принципів спадкування у французькому праві. Відповідно до ст. 732 “закон при визначенні порядку спадкування не бере до уваги ні природи, ні походження майна”. Спадкоємцями померлого ставали у певній, вказаній у Кодексі, послідовності: діти й інші спадкоємці, а також висхідні та бічні родичі. Найближчі ступені рідства виключали спадкування з боку більш віддалених, але родичі, що далі дванадцятото ступеня рідства, не успадковували.

Позашлюбні діти могли успадковувати лише тоді, коли були визнані в законному порядку, причому лише майно матері й батька, але не інших родичів. Позашлюбні діти не могли також одержувати майно за допомогою дарування або заповіту понад те, що їм давалося відповідно до загальних правил спадкування, тобто вони могли бути спадкоємцями лише за законом.

Кодекс, насамперед, в інтересах заможних буржуазних кіл розширив свободу заповітів і дарувань, що нерідко використовувалися для обходу законного порядку спадкування. Відповідно до ст. 913 да-

рування або заповіт не може перевищувати половини майна, якщо особа, яка заповідає, лишає після смерті одну законну дитину, трети-ни майна – якщо залишається двоє дітей, чверті – якщо у померлого троє або більше дітей. При такому порядку спадкування за законними дітьми резервувалася певна частина майна, яке ділилася між ними порівну незалежно від віку і статі. Статті Кодексу про спадкування відіграли чималу роль у поділі майна у Франції між дітьми померлих власників і значною мірою сприяли збереженню постійного великого прошарку дрібних і середніх буржуа, численних селянських господарств.

Норми кодексу Наполеона, які регулювали майнові відносини, були присвячені найзагальнішим, найпринциповішим питанням цивільного обороту. Вони не регламентували цілий ряд специфічних сторін торгової, підприємницької діяльності.

Основну увагу законодавець приділяє в третій книзі зобов'язальним, передусім договірним, відносинам. Зобов'язанням із правопорушень у кодексі присвячено порівняно мало статей. Що ж стосується договірного права, яке регулює всілякі відносини, пов'язані з капіталістичним обміном, а також з експлуатацією найманої праці, то воно було розроблене докладно й у гранично чіткій формі. Ясні й визначені положення договірного права, починаючи від загальних умов дійсності і закінчуючи ретельною юридичною регламентацією окремих договірних відносин, були результатом спадщини римського права.

Договір за Кодексом розглядається як “угода, за допомогою якої одна або кілька осіб зобов'язуються перед іншою особою або перед кількома іншими особами дати щось, зробити щось або не робити чогось”.

Французький законодавець запозичив із римського права і розвив у кодексі ідею про формальну рівність сторін у договорі, про автономію індивідуальної волі. Згода сторін є необхідною умовою дійсності договору. Причому за ст. 1119 “немає дійсної згоди, якщо згода була дана лише внаслідок помилки або якщо вона була вимушена насильством або досягнута обманом”.

Характерно, що в Кодексі Наполеона майже не було статей, які регулюють відносини між хазяїнами і робітниками, хоча для капіталістичного суспільства цей договір мав величезне значення.

Ті окремі положення, які були в Кодексі з даного питання, робили відкрити підтримку хазяїнам у тих випадках, коли їхні інтереси стикалися з інтересами робітників. Зміст договору (розмір плати, умови праці) визначався підприємцем, але за лицемірними формулюваннями буржуазного права цей договір був нібито “вільною угодою” двох рівноправних сторін.

Договорі про найм робітників присвячено в Кодексі всього дві статті, які не містять ні найменшої гарантії інтересів тих, хто наймається.

Договір відіграє величезну роль і для торгівців або промисловців у галузі їхніх взаємин із виробниками і споживачами — він є юридичною формою операцій щодо придбання сировини, продажу готової продукції тощо. За таких умов зрозуміло, що Кодекс Наполеона приділяє особливу увагу непорушності договорів і праву сторін (тобто фактично сильнішої сторони) встановити будь-який зміст договору. Ст. 1134 Кодексу вказує, що “угоди, законноукладені, займають місце закону для тих, хто їх уклав”. Договір встановлює безумовну зв’язаність сторін: угоди “можуть бути скасовані лише за взаємною згодою сторін”. У випадку невиконання договору, у якому передбачається зобов’язання боржника надати річ кредитору, останній може через суд вимагати передачі йому цієї речі. А за ст. 1142 “будь-яке зобов’язання зробити або не зробити призводить до відшкодування збитків у випадку невиконання з боку боржника”.

У Кодексі викладалися чіткі положення стосовно умов укладення, змісту й інших особливостей окремих договорів: купівлі-продажу, міни, найму, товариства, позики тощо. Фіксування цих загальних положень у законі й безумовна підтримка їх у подальшій судовій практиці не означало обмеження свободи приватного власника в розпорядженні своїм майном. Кодекс установлював найширші рамки, у межах яких будь-який власник мав повну свободу діяльності, свободу вибору сторін і визначення змісту конкретних договорів. Кодекс у такий спосіб юридично закріплював властиву капіталістичній свободі підприємницької діяльності.

Явна збитковість договору для однієї із сторін, як правило, не вадить договору. Сторона в договорі не може посилатися на те, що договір виявляється для неї не вигідним, а для контрагента може бути

джерелом безпідставного збагачення.

Лише в окремих випадках явна невігідність договору для однієї із сторін може бути підставою визнання його недійсним. Так, відповідно до статті 1674 кодексу Наполеона, якщо продавець нерухомості продав майно за ціною, що становить не більше $7/12$ дійсної ціни, договір може бути визнаний недійсним.

Крім договору, кодекс визнає й інші підстави виникнення зобов'язань. Це заподіяння шкоди. Так, ст. 1384 Кодексу Наполеона встановлено, що хазяїни й особи, які дали доручення, відповідальні за збиток, заподіяний їх слугами й особами, на яких покладене виконання доручення, якщо збиток заподіяний при виконанні цими особами їхніх службових обов'язків. Кодексу відомо й “натуральне зобов'язання”, суть якого полягає в тому, що не можна вимагати його виконання в судовому порядку. Проте, якщо зобов'язання буде виконане, то не можна вимагати повернення невиконаного. У Кодексі Наполеона в якості “натурального зобов'язання” назване зобов'язання таке, як дати придане дітям.

Цивільний кодекс встановлює також, що зобов'язання може виникнути безпосередньо із закону у випадках, спеціально передбачених законом.

Протягом XIX століття змін у зобов'язальні відносини практично не було внесено.

Для буржуазії Кодекс став класичним зразком закріплення її різноманітних майнових інтересів. Протягом тривалого часу правові ідеї, закладені в цьому кодексі, були найточнішим відображенням пануючих економічних поглядів буржуазії. Кодекс написаний простою і доступною мовою. Великої популярності Цивільного кодексу сприяли і його чисто юридичні якості: стрункість викладу, чіткість у трактуванні основних інститутів, стислість і ясність формулювань. За висловленням одного італійського юриста, “сприйняти ідеї Кодексу Наполеона — це значить сприйняти ідеї А. Сміта”.

Цивільний кодекс Наполеона відіграв значну роль за межами Франції. Він зробив величезний вплив на формування і розвиток права в інших буржуазних державах. Для XIX століття цей вплив був, безсумнівно, прогресивним, тому що означав наступ буржуазних принципів на стару феодальну систему цивільного права. Історик

права У. Сігль писав, що Цивільний кодекс “був правом не всіх народів, але правом для всіх народів. У різних країнах буржуазія, приходячи до влади і прагнучи зміцнити своє панування твердим правилом закону, вводила, з тими чи іншими змінами, французький Цивільний кодекс”.

У 1807 році був прийнятий спеціальний Торговий кодекс Франції, який регулював такі важливі для буржуазії правовідносини, як комерційна діяльність, торгова біржа, морська торгівля тощо. Таким чином, Торговий кодекс 1807 року доповнював Цивільний кодекс Наполеона положеннями про юридичні дії, що провадилися комерсантами.

Торговий кодекс складався з чотирьох книг. Перша книга містила загальні положення, які мали відношення до комерсантів – осіб, які склали “торговельні акти в порядку здійснення своїх звичайних занять”. Друга книга була присвячена питанням міжнародної і морської торгівлі, третя – банкрутствам, четверта – торговій юрисдикції.

Кримінальне право

Французька буржуазна революція рішуче ламала численні феодальні установлення і звичаї щодо злочинів і покарань. Руйнувалася стара система феодального права, створювалося нове буржуазне кримінальне право. Його мета – захистити основи буржуазного ладу як від реставраторських поривань феодальної реакції, так і від натиску народних мас.

Основні принципи буржуазного кримінального права були зафіксовані подібно до цивільного права також у Декларації прав людини і громадянина 1789 року. “Ніхто не може бути обвинуваченим, затриманим або ув’язненим, випадків, передбачених законом”, – було сказано у статті 7. Це положення Декларації було спрямоване проти свавілля феодальної юстиції. Воно утверджувало найважливіший принцип буржуазної законності: нема злочину і нема покарання без зазначення про це в законі. Встановлювалося також правило, за яким закон зворотної сили не має (ст. 8). На кримінальне право поширювалось і загальне положення про рівність усіх громадян перед законом.

Усе це означало відмову від принципів кримінального права феодального періоду, було значним кроком уперед. Однак дуже скоро з’ясувалося, що всі ці гарантії буржуазія зовсім не збиралася по-

ширювати на народні маси. У 1789 році Установчі збори приймають Закон проти стовпищ, який установлював суворі кримінальні покарання (аж до страти) до осіб, що брали активну участь у масових народних виступах. У 1791 році було видано Закон Ле-Шапельє, який позбавляв робітників права спільно боротися за підвищення свого заробітку, провадити страйки. Винним загрожував значний грошовий штраф або тюремне ув'язнення.

Підсумок розвитку кримінального законодавства французької буржуазної революції підбив Кримінальний кодекс 1810 року. У ньому дістали відображення і закріплення принципи буржуазної законності, що вже встановилися. Певною мірою було переглянута революційне законодавство. Кодекс 1810 року забезпечував послідовний, неухильний захист капіталістичної власності, експлуатації і буржуазної держави. Жорстокі покарання встановлювалися за посягання на приватну власність, за порушення прав власника. Суворо переслідувалися державні злочини, кара чекала за найменшу непокірність властям.

Структура Кримінального кодексу 1810 року була більш складною, хоча в цілому дотримувалася побудови Кримінального кодексу 1791 року. Складався кодекс 1810 року з чотирьох книг.

Перша книга присвячена покаранням кримінальним (болісним і ганебним) і виправним.

Покараннями болісними та ганебними Кримінальний кодекс вважав смертну кару, каторжні роботи, депортацію – довічне заслання в одну з французьких колоній, гамівний дім. У деяких випадках ще додатково призначалися таврування і загальна конфіскація. До ганебних покарань належали виставляння біля ганебного стовпа, вигнання, громадська деградація – усунення від усіх публічних посад і служб та позбавлення багатьох цивільних прав. Виправними покараннями були тюремне ув'язнення, штраф, тимчасове позбавлення деяких прав – політичних, громадянських та сімейних.

Кодекс детально описує порядок застосування покарання. Так, у ст. 12, 13 говориться про здійснення смертної кари: “Усякому засудженому на смерть відрубуються голова. Засуджений до смертної кари за вбивство батька супроводжується на місце страти в сорочці, босоніж, з чорним покривалом на голові (він виставляється на ешафоті, у той час як судовий пристав читає народу обвинувачувальний вирок;

далі йому відрубується кисть правої руки, а потім його негайно страчують)." Також детально описується виконання й інших покарань.

Публічне здійснення жорстоких покарань свідчить про те, що основною метою покарання, як і раніше, залишилось залякування.

Книга друга Кримінального кодексу встановлює підстави відповідальності й підстави звільнення від відповідальності (божевілля і примушення до скоєння злочинів силою).

Детально описуються різні форми співучасті: підмовництво, пособництво.

Кодекс не встановлював мінімального віку кримінальної відповідальності. Але до осіб, які не досягли 16 років, застосовувалось більш м'яке покарання.

Щодо загальної частини кодексу необхідно відмітити, що багато питань кримінального права не були розроблені: не визначались форми вини, не говорилось про сукупність злочинів, про давність.

Третя книга Кодексу присвячена злочинам і проступкам, які були двох видів: публічні і приватні. До публічних правопорушень належали дії, спрямовані проти безпеки держави, проти імперської конституції, проти громадського спокою.

Серед публічних злочинів Кодекс, на відміну від феодального права, не називає релігійні.

Правопорушення, спрямовані проти приватних осіб, мали об'єктом посягання на особу чи власність.

Крім конкретного переліку кримінальних діянь, ця частина Кодексу визначила також у кожному конкретному випадку вид і міру покарання.

Четверта книга була присвячена поліцейським порушенням і покаранням. Поліцейськими покараннями могли стати короткострокове ув'язнення, штраф, конфіскація певних предметів.

Кримінальний кодекс Франції 1810 року мав велике прогресивне значення. Він ґрунтувався на буржуазному принципі рівності всіх громадян перед законом, закріплював основні положення буржуазної законності.

Позитивною рисою Кодексу була ясність, точність і виразність його формулювань. Вплив Кодексу 1810 року позначився на розвитку кримінального права в багатьох країнах.

У 1808 році був прийнятий Кримінально-процесуальний кодекс, який закріпив принцип призначення суддів урядом і затвердив трьох-ступеневу систему суду, яка відповідала діленню на три види правопорушень, встановленому Кримінальним кодексом. Мировий суддя, який здійснював за кримінальними справами функції суду простої поліції, був першою інстанцією. Друга інстанція була представлена судом виправної поліції, який був колегіальним, але діяв без присяжних засідателів. Третьою інстанцією був апеляційний суд. Він був колегіальним з присяжними засідателями і складався з двох відділень: кримінальної та цивільної справ.

Очоловав усю судову систему касаційний суд. При суді перебувала прокуратура, яка підтримувала обвинувачення і здійснювала нагляд за законністю дій посадових осіб судового апарату.

3.4. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У НІМЕЧЧИНІ

План

1. Німеччина після Віденського конгресу.
2. Революція 1848 року та її вплив на розвиток німецьких держав.
3. Утворення Німецької імперії. Конституція 1871 року.
4. Характерні риси права.

1. Німеччина після Віденського конгресу

Німеччина пізніше за інші європейські країни стала на шлях капіталістичного розвитку. Аграрні реформи 1807, 1816 і 1821 років у Пруссії та інших німецьких державах мали обмежений характер. Торгівля була слабо розвиненою. Нечисленні міста за своєю суттю були лише резиденціями государів.

Розширення капіталістичного виробництва стримувалось кріпацтвом, політичною роздробленістю та засиллям консервативних елементів у державному апараті.

На початку XIX ст. Німеччина, як і раніше, складалась із багатьох держав із власними митними системами, органами управління, законодавствами, системами мір і ваги. Уряди цих держав мало цікавили проблеми загальнонімецької єдності, у галузі внутрішньої і зовнішньої політики вони керувались лише власними інтересами. До наполеонівських війн абсолютна монархія в цих державах була переважною формою правління.

Наполеон, розбивши австрійські війська, поклав кінець існуванню Священної Римської імперії. У серпні 1806 року Франц II відмовився від титула її імператора. Міжнародний авторитет Габсбургів було підірвано. Політична самостійність багатьох феодальних держав була ліквідована, вони перетворились на васалів наполеонівської Франції.

Поразка французької армії в Росії допомогла німецьким державам здобути незалежність. Певний внесок в перемогу над Наполеоном, крім Росії, внесли Австрія і Пруссія.

30 травня 1814 року у Парижі був підписаний договір між державами-переможцями та переможеною Францією. Цей договір позбавив останню усіх територій, завойованих нею у війнах кінця XVIII –

початку XIX ст. У вересні 1814 р. у Відні зібрався найбільш представницький з дипломатичних конгресів, які скликалися раніше. На нього з'їхалися 216 представників усіх європейських держав, за винятком Османської імперії. 3 січня 1815 р. Англія, Австрія та переможена Франція уклали між собою таємний союз з метою протидії планам російського та прусського урядів у польському та саксонському питаннях. Нові союзники навіть обіцяли один одному військову допомогу при необхідності. У результаті їх об'єднаного тиску Пруссії довелося примиритися з корекцією власних масштабних планів. До Пруссії відходила лише північна частина Саксонії, а південна залишалася самостійним королівством. Вона ж отримала додатково Познань і Гданськ зі складу колишнього Великого герцогства Варшавського (що суперечило планам Росії), а також шведську Померанію, Рейнську провінцію та Вестфалію. Останні дві провінції були найбільш розвинені в економічному відношенні німецькими землями, важливим було і їх стратегічне становище. Галичина була передана Австрії.

9 червня 1815 р. був підписаний Генеральний заключний акт Віденського конгресу. З масиву німецькомовних держав та частини володінь Австрійської імперії Віденський конгрес створив Німецький союз. До нього увійшли 34 монархії та 4 вільних міста (Гамбург, Бремен, Любек та Франкфурт-на-Майні). Пруські та австрійські володіння включалися до Німецького союзу не повністю. У пруських – поза Союзом залишалася Східна Пруссія та Познань, з австрійських – Галичина, Угорщина та більша частина південнослов'янських областей імперії. Австрійський канцлер Меттерніх добився гегемонії Австрії в Німецькому союзі та розглядав її як знаряддя австрійської політики. Так Австрія перетворювалася на жандарма Європи. Керівний орган Німецького союзу, так званий Союзний сейм, турбувався, у першу чергу, про збереження європейського статус-кво: державних кордонів, монархічних режимів, політичної ізоляції Росії та збереження політичної роздробленості німецьких земель. Після вражаючих перемог над Наполеоном Росія намагалася претендувати на роль провідної європейської сили. Це не відповідало інтересам жодної з європейських наддержав – Англії, Австрії, Франції. Спроби Росії опертися на союз з Пруссією викликали зрозуміле занепокоєння у Відні, Лондоні та Парижі. У результаті цього Пруссії, як менш сильному учаснику намічваної коаліції, дозволили дещо зміцнити свої позиції, але ціною розриву з Росією. Остання підтримувала прагнення Пруссії захопити

всю Саксонію, але, у свою чергу, претендувала на герцогство Варшавське з Познанню та Гданськом включно.

Союзний сейм (бундестаг) – рада уповноважених окремих німецьких монархів – перебував у Франкфурті-на-Майні. У Союзі не існувало ні спільного судового органу, ні об'єднаного дипломатичного представництва, ні загальної армії. Рішення сейму ставали обов'язковими лише за умови їх визнання усіма суверенними государями – членами Союзу. Тим самим Німецький союз був слабкою конфедерацією, позбавленою реальної сили і значення.

Володіння Пруссії були роз'єднані та склалися з двох основних частин. Східна частина включала давні пруські провінції та Познань, західна – Рейнську область та Вестфалію. Обидві частини королівства були розділені землями інших німецьких государів, відрізнялися вони і за своїм внутрішнім суспільним ладом. У східних провінціях панувало велике поміщицьке землеволодіння (місцевих поміщиків називали юнкерами). Юнкерам належала на селах вища поліцейська влада і вотчинна юрисдикція. Селянство, особисто вільне після реформи 1807 р., але політично безправне і позбавлене землі, продовжувало нести панщину і платити оброки. У західних володіннях Пруського королівства, які довго перебували під управлінням французів, селянство уже вивільнилося з-під кріпосної залежності, у життя ґрунтовно увійшли буржуазні порядки і створене французькою революцією законодавство, рівність усіх громадян перед законом, гласне судочинство тощо. Поміщицька юрисдикція, що зберігалася на сході Пруссії, тут давно уже припинила своє існування. Ця дуалістична модель пруської держави демонструвала певну толерантність її монархів до місцевих порядків і звичаїв та дозволяла сподіватися, що в майбутньому цей принцип буде поширений і на інші німецькі землі в разі їх можливого входження до складу Пруссії. Певну роль відігравали і релігійні відмінності – у східній частині сповідувався переважно протестантизм, у західній – католицизм. У кожній з восьми провінцій Пруського королівства діяли станові ландтаги, не пов'язані між собою, їх функції зводилися до дорадчих при монарху.

Політичний режим інших німецьких держав охоплював широкий спектр державно-правових моделей. Найтяжчим було становище народних мас на півночі – у Мекленбурзі, Брауншвейзі, Ольденбурзі та Гессені, де попередні феодальні порядки були відновлені у повному обсязі. У чотирьох південнонімецьких державах – Баварії, Вюртемберзі, Бадені та Дармштадті були введені конституції, дещо схожі на

французьку Хартію 1814 р. У Ганновері та Саксонії поновлені станові ландтаги – анахронізм навіть не вчорашньої, а позавчорашньої історичної епохи. Така політична строкатість виступала додатковою перепорою на шляху об'єднання усіх німецьких земель для перетворення Німеччини у цілісну та могутню державу.

Потреби економіки, єдність історичного минулого, мови і традицій усе загальніше вимагали німецького воз'єднання. У ролі об'єднавчого центру, на думку німецьких патріотів, могла виступити Пруссія в якості наймогутнішої з власне німецьких держав. Політична роздробленість німецьких земель не дозволяла німецькій буржуазії конкурувати з сусідніми державами, оскільки кордони і високі митні тарифи перешкоджали вільному руху товарів і капіталу. Як результат, німецькі товари були дорожчими і мали нижчу якість. Цікаво, що вперше у світі клеймо "Made in..." з'явилося на англійських товарах у середині XIX ст. виключно з метою вирізнити якісні англійські вироби від дешевих німецьких підробок. Лише політичні зміни могли вивести німецьку економіку на вищий рівень, тільки об'єднана держава давала німецькій буржуазії шанс на виживання у конкурентній боротьбі. Ще у 1818 р. у Пруссії був введений спільний для усіх восьми провінцій митний тариф. Пізніше її уряд здійснював постійні зусилля щодо знищення митних кордонів між пруськими володіннями та сусідніми німецькими державами. У 1834 р. митний союз об'єднав 18 держав з 23 млн. населення. Це стало великим політичним успіхом Пруссії. Німецька буржуазія починає розглядати Пруссію як свій форпост в економіці та політиці, тим більше, що Австрія та її сателіти до митного союзу не увійшли.

Розвиток торгівлі, розширення внутрішнього ринку, будівництво доріг, особливо залізниць, зруйнували державну обмеженість і партикуляризм у праві. Буржуазія потребувала свободи підприємницької діяльності. Однак її сковували політичний лад і законодавство. Конфлікт між буржуазією та дворянством з кожним роком загострювався. Тільки буржуазна революція могла знищити економічне й політичне відставання Німеччини від передових країн Європи.

2. Революція 1848 року та її вплив на розвиток німецьких держав

Наприкінці 40-х років політична ситуація в Німеччині ускладнилась економічною кризою та неврожаєм. Виступи селян загрожували перерости в селянську війну. У березні 1848 року в багатьох містах Німеччини почалися революційні демонстрації і влада в Бадені, Гессені, Дармштадті, Вюртемберзі перейшла до рук ліберальної буржуазії. Коаліційні буржуазно-дворянські уряди були створені в Саксонії та Баварії.

У столиці Пруссії Берліні революційні події почалися 6 березня. 18 березня був опублікований указ Фрідріха-Вільгельма IV про скликання об'єднаного для усіх восьми пруських провінцій ландтагу. Цей же документ проголошував необхідність прийняття нової конституції Німецького союзу, яка б передбачала створення загальнонімецьких збройних сил, ліквідацію внутрішніх митниць тощо. Інший указ проголошував відміну цензури. 29 березня у Пруссії був сформований новий уряд, прем'єром якого став лідер рейнських лібералів Кампгаузен. Більшість міністерських портфелів опинилася у руках обуржуазнених аристократів.

1 та 8 травня 1848 р. відбулися двоступеневі вибори до пруських Установчих зборів. 22 травня вони розпочали свою роботу. Кампгаузен поставив на обговорення цих зборів проект конституції, яка передбачала збереження в Пруссії монархії та запровадження двопалатного парламенту. Одночасно Установчі збори виступили проти демократичного вирішення аграрного питання. Зокрема, вимога відміни феодальних повинностей без викупу була відкинута, що називається, з порога.

Навесні 1848 р. були проведені вибори до загальнонімецького парламенту. Більшість отримали представники ліберальної буржуазії.

Поразка червневого повстання робітників у Парижі означала поворот європейської (зокрема і німецької) ліберальної буржуазії до союзу з феодальною аристократією та монархічними режимами. Це мало свій вплив і на долю німецького об'єднання. Шанс здійснення даного об'єднання революційним шляхом під тиском широких народних мас одночасно з проведенням назрілих демократичних перетворень був остаточно упущений.

Відразу після поразки пролетаріату в Парижі, у Пруссії впав ліберальний кабінет Кампгаузена і був сформований контрреволюцій-

ний уряд генерала Пфуля. А 17 вересня у Берлін були введені гвардійські полки. 3 листопада в Берліні утворилося нове міністерство графа Бранденбурга. Усі ліві газети були закриті, національна гвардія роззброєна, демократичні організації розпушені. 9 листопада державний переворот у Пруссії завершився. Пруські Установчі збори були спершу переведені до Бранденбурга, а 5 грудня 1848 р. їх без особливого шуму розпустили. Тоді ж населенню Пруссії була “дарована” досить ліберальна конституція. Вона гарантувала свободу слова, зібрань та союзів, представництво в палатах. Стаття 8 проголошувала недоторканість приватної власності. Разом з тим, королівська влада проголошувалася “Божою милістю”. Король отримував у повноваження право абсолютного вето, безконтрольного управління армією, оголошення війни. Зберігалося попереднє карне законодавство та податкова система, вводилися певні обмеження виборчого права.

Уже 30 травня 1849 р. король видав так званий “трикласний виборчий закон”, яким була здійснена відміна загального виборчого права. Згідно з цим документом чоловіче населення Пруссії у віці від тридцяти років поділялося на три курії залежно від рівня сплачуваних податків. Усі три класи виборців (відповідно – 153 тис., 409 тис. та 2651 тис. чол.) обирали по однаковому числу виборців. У свою чергу, ці виборці шляхом відкритого голосування обирали депутатів пруського ландтагу. Така процедура “виборі” забезпечила в першому з обраних ландтагів 250 з 350 депутатських місць королівським чиновникам.

31 січня 1850 р. Пруссія знову ж таки з рук короля, а не ландтагу, одержала нову конституцію, за якою двопалатний парламент отримав право вотування законів, затвердження бюджету та податків. Члени нижньої палати обиралися на основі трикласного закону 1849 р. Верхня палата була задумана як наполовину виборна, але уже з 1852 р., за наполяганням канцлера Бісмарка, стала пожиттєвою і спадковою. Вона формувалася з принципів крові, князів і призначуваних королем перів. Сюди ж спочатку потрапили обер-бургмістри великих міст та представники університетів, але у 1852 р. їх представництво було скасоване.

За Конституцією 1850 р. король зберігав право абсолютного вето з метою не допустити “довільної зміни існуючого становища”. Йому ж належало право законодавчої ініціативи. Король був главою виконавчої влади. Він міг розпустити нижню палату, що іноді й відбувалося ще навіть до першого засідання ландтагу, якщо склад обраних

депутатів видавався монарху надто ліберальним. Міністри були не-підзвітними ландтагу, не несли колективної відповідальності не йшли у відставку внаслідок вотуму недовіри. По суті, ландтаг залишався дорадчим органом при королі. З деякими поправками ця конституція діяла у Пруссії до 1919 р.

До середини XIX ст. авторитет Австрії серед німецьких держав став помітно падати. Революція 1848 року в Угорщині, як і в інших німецьких державах, зазнала поразки. Однак австрійський уряд був змушений скасувати деякі феодальні порядки.

Наявність численних пережитків феодалізму, слабкість буржуазії були причиною сповільнених темпів економічного розвитку Австрії та збереження абсолютної монархії навіть після революції 1848 року. У кримінальному уложенні 1852 року були передбачені суворі покарання за організацію страйків, робітничих спілок.

У 1866 році у битві під Садовою Пруссія завдала Австрії нищівної поразки. Монархія Габсбургів розвалювалася під ударами національно-визвольного руху чехів, угорців, словаків, хорватів, поляків, італійців. У цій ситуації дворянство і велика буржуазія Австрії переконали короля у необхідності піти на союз з поміщиками Угорщини для того, щоб послабити національний рух в Угорщині і врятувати від розвалу австрійську монархію.

У 1867 році австрійський парламент (рейхсрат) затвердив угоду про утворення Австро-Угорської монархії. Офіційно визнавалась державна унія двох держав. Двоєдину державу очолив імператор Австрії, він же король Угорщини. Угорщині було дозволено обирати свій парламент, кожна країна мала власну конституцію. Дворянство і велика буржуазія Угорщини добилися розширення своїх політичних прав. Основною метою цієї угоди верхів було запобігти назріванню нової буржуазної революції.

Угорський сейм, в якому засідали переважно представники дворянства й великої буржуазії, був однопалатним; рейхсрат Австрії складався з двох палат: верхньої – вона називалась палатою панів, і нижньої – палати представників. У верхній палаті рейхсрату засідали представники земельної аристократії, вищої знаті, частина з них призначалась імператором. Депутати нижньої палати обирались сеймами областей. Міністри повністю були відповідальними лише перед імператором, а не перед рейхсратом. Влада парламенту була мізерною, всі функції у сфері управління здійснювали чиновники. Імператор був

главою виконавчої влади і главою держави, він сам міг видавати надзвичайні укази.

В Австро-Угорській монархії у загальному віданні залишилися військові питання, фінанси і зовнішня політика. Відповідно було всього три загальноімперських міністри. Для контролю над ними та вирішення загальноімперських питань, здебільшого про бюджет, щороку в столицях обох країн повинні були збиратись делегації від законодавчих органів (по 60 чоловік від кожного). З невеликими змінами Австро-Угорська дуалістична (двоєдина) монархія проіснувала до кінця Першої світової війни.

3. Утворення Німецької імперії. Конституція 1871 року

Буржуазна революція 1848 року в Німеччині зазнала поразки. Завдання, які стояли перед революцією, – соціально-економічне (ліквідація феодальних відносин) і політичне (об'єднання країни) не були вирішені. Об'єднання Німеччини залишалося невідкладним завданням. Політична роздробленість гальмувала подальший економічний розвиток. Вона була основою реакційних політичних режимів.

Різні соціальні групи боролися за об'єднання країни. У цьому були зацікавлені буржуазія, частина юнкерства, робітничий клас, селянство.

Вирішення такого загальнонімецького питання можливе було двома шляхами: революційним – через великонімецьку республіку, і реакційним – через об'єднання країни під владою одного із німецьких монархів за допомогою насильницьких, грабіжницьких воєн. І необхідно визнати, що об'єктивно обидва варіанти були можливими.

Серйозною спробою реалізувати революційний варіант була революція 1848 року. Однак утворити великонімецьку республіку не пощастило.

Залишався реакційний варіант, а саме – об'єднання силою, під зверхністю наймогутнішої німецької держави.

Гегемоном серед німецьких держав спочатку вважалася Австрія. Але поступово на перше місце виходить Пруссія. У 1861 році королем Пруссії стає Вільгельм, який з метою посилення Пруссії вносить у ландтаг проект рішення про створення чотирьохсоттисячної армії. Ландтаг був проти цього, але Вільгельм витрачає необхідні суми без згоди ландтагу. У 1862 році він призначає міністром-президентом представника пруського юнкерства Отто фон Бісмарка, переконано-го монархіста, прихильника рішучих дій.

Бісмарк відразу перейшов у наступ. Він роз'яснював парламентській опозиції, що її “паперова конституція і парламентське голосування не варті мідного гроша”, що він буде до кінця “боротися з лібералізмом” і не допустить “хазяйнування парламенту”. Бісмарк розпускає палати, провадить військову реформу, значно збільшуючи чисельність армії. “Не промовами і не голосуванням вирішуються найважливіші питання часу, – казав Бісмарк, – а залізом і кров'ю”.

Посилившись, Пруссія починає загарбницькі війни, боротьбу за насильницьке приєднання сусідніх держав. У 1861 році відбулася війна проти Данії, внаслідок якої в Данії були відібрані Шлезвіг і Гольштинія. У 1866 році в битві при Садовій було розгромлено австрійську армію. Після цього Австрію виключили з Німецького союзу.

Перемога над своїм основним супротивником дозволила Пруссії створити об'єднання частини німецьких держав під власним керівництвом. У 1866 році було утворено Північнонімецький союз, що об'єднав двадцять одну німецьку державу, а 1867 року – прийнято Конституцію Союзу. Президентом Північнонімецького союзу Конституція визначила пруського короля. Він отримав всю повноту виконавчої влади, яку він доручав союзному канцлеру, що відповідав тільки перед президентом. Створювалися також дві палати: рейхстаг, який обирався населенням, і союзна рада з представників окремих держав. Так під гегемонією Пруссії було об'єднано частину Німеччини.

За межами утвореного Союзу залишалися південнонімецькі держави, їх приєднанню до Союзу заважала Франція. Конфлікт між Пруссією і Францією знайшов своє завершення у Франко-пруській війні 1870 року. Перемога була на боці Пруссії, яка отримала контрибуцію з Франції і приєднала ряд південнонімецьких територій. Вісімнадцятого січня 1871 у Версалі Вільгельм I був проголошений німецьким імператором. Так виникла нова (друга) Німецька імперія.

Шістнадцятого квітня 1871 року установчий рейхстаг прийняв Конституцію Німеччини. Союзна територія складалася з двадцяти двох монархій і трьох вільних міст. Конституція передавала всю повноту суверенних прав Німецькій імперії в цілому. “Імперія користується правом законодавства в межах союзної території на підставі змісту даної конституції і притому так, – було сказано в статті 2, – що імперські закони вважаються вищими від законів кожної держави”. Імперському законодавству підлягали такі важливі справи, як зовнішні відносини, військо і військовий флот імперії, митне і торгове законодавство, законодавство про податки, які йдуть на потребу імперії,

визначення системи мір і ваг, законодавство про цивільне, карне право й судочинство і т. д.

Окремі держави, що входили до складу імперії, зберігали свої конституції, ландтаги, уряди, але їх автономія була дуже обмеженою.

Імперське законодавство здійснювалося рейхстагом і союзною радою (бундесратом). Рейхстаг обирався спочатку на три, а потім на п'ять років. Збирався щорічно. Ніякого контролю над міністерствами рейхстаг не мав. Союзна рада складалася з представників союзних держав, призначених їх урядами. Усього було п'ятдесят вісім депутатів. Кожна держава отримувала певну кількість голосів – від одного до шести. Але Пруссії було надано сімнадцять голосів. Поряд з рейхстагом союзна рада брала участь у законодавстві, утворювала постійні комітети. Вона могла засідати самостійно, рейхстаг такої можливості не мав. Бундесрат мав право передавати імператору своє рішення щодо розпуску рейхстагу.

Главою імперії був Німецький імператор (кайзер) – король Пруссії. “Головування в союзі належить королю Пруссії, – було сказано в статті 11 Конституції, – який має титул Німецького імператора”. Йому належало право скликати і закрити рейхстаг і союзну раду. Він призначав чиновників, а в разі необхідності давав розпорядження про їх відставку.

Особливе місце займав єдиний імперський міністр з величезними повноваженнями – імперський канцлер. Він призначався імператором і відповідав лише перед ним, головував у бундесраті, керував постійними комітетами, підписував закони після імператора. За поданням канцлера імператор призначав і звільняв статс-секретарів закордонних справ, внутрішніх справ, адміралтейства, скарбниці і колоній.

Спеціальний розділ Конституції був присвячений імперській армії. Кожен німець повинен був служити в армії сім років. Витрати на армію несли усі держави. Але і в мирний, і в воєнний час армія перебувала під командуванням імператора.

Конституція забезпечувала панування Пруссії в Німецькій імперії. Основний закон досить чітко відбивав гегемонію Пруссії в Союзі. Про це свідчили такі факти: головування в Союзі належало королю Пруссії, тобто імператору (ст. 11); в бундесраті Пруссія мала сімнадцять голосів, а зміни в Конституції вважалися недійсними, якщо чотирнадцять голосів будуть подані проти (статті 6 і 78); головував в союзній раді канцлер, який призначався королем Пруссії (ст. 15);

армія була підпорядкована імператору – пруському королю (ст. 63); в армії було введено “в повному обсязі пруське військово законодавство” (ст. 61); імператор мав право оголосити на воєнному стані кожну частину імперії (ст. 68); було в нього і право екекуції – покарання члена Союзу, який не хотів визнавати рішення імперії (ст. 19).

Особлива увага приділялася в Німецькій імперії поліції. Поліцейський корпус був підпорядкований статс-секретарю внутрішніх справ, що забезпечувало централізацію і давало можливість встановити найсуворіший поліцейський режим.

Судова система Німеччини визначалася Законом про судові установи 1877 року. В окремих державах Союзу існували три судові інстанції. Першою з них був дільничний суд. Тут усі цивільні справи розглядалися одноосібно суддею, а кримінальні – або одноосібно, або за участю двох шефенів (засідателів). Компетенцією земських судів був розгляд цивільних, комерційних і кримінальних справ, а також розгляд апеляційних скарг на вироки й рішення дільничних судів. Вищі земські суди розглядали скарги на рішення і вироки судових установ і в апеляційному, і в касаційному порядку.

Загальнонімецьким був імперський суд. Його члени призначалися імператором. У складі суду були цивільний і кримінальний сенати (відділення).

При всіх судах перебувала прокуратура, що була реорганізована в 1877 році на зразок французької. Прокуратурі була підпорядкована поліція, яка під її керівництвом провадила дізнання у кримінальних справах.

Адвокатура була організована на основі Положення 1878 року як самоврядна корпорація.

У цілому ж система вищих органів влади й управління Німецької імперії була єдиним, централізованим державним механізмом з особливим привілейованим становищем в ньому ряду пруських державних органів.

Об'єднання Німеччини навколо Прусії з її особливо сильними традиціями правлячої монархії (здійснена військовим шляхом) доволі швидко призвело до росту значення в урядовій політиці єдиної імперії військового мілітаризму, до прагнення підвищити державне значення Німеччини за рахунок інших сусідніх країн. Це стало передумовою агресивної зовнішньої політики Німеччини в Європі, яка в підсумку призвела до початку першої світової війни. Під час війни Друга Німецька імперія зазнала поразки і розпалась.

4. Характерні риси права

Розвиток буржуазного цивільного права в Німеччині був досить своєрідним. В умовах збереження в XIX столітті економічної, політичної правової роздробленості питання про загальне для всієї Німеччини законодавство, про розробку єдиного для країни права, яке б могло врахувати і відобразити інтереси буржуазії, стояло дуже гостро. Це повною мірою стосувалося цивільного права Німеччини.

У сфері цивільного права політична роздробленість, що тривала аж до 1871 року, зумовлювала правову роз'єднаність, бо в німецьких державах діяли різні джерела права, різні правові системи. Своє право мали не тільки окремі держави, але навіть землі, провінції, міста, села. Крім того, місцеве «партикулярне» право окремих німецьких держав, у свою чергу, було роз'єднаним, суперечливим, феодальним у своїй основі. Наприклад, у Саксонії до середини XIX століття продовжували діяти середньовічні збірники права, такі як «Саксонське зеркало», «Магдебурзький збірник» тощо.

Єдиними для всієї Німеччини були норми римського права. З розвитком капіталізму його намагаються пристосувати до нових потреб. Але використовувалося воно досить рідко, лише в тих випадках, коли повністю був відсутній відповідний цивільний закон. Загальним для Німеччини було і канонічне право, однак на його основі вирішувалися окремі питання, пов'язані з майновими відносинами.

У деяких німецьких державах робилися спроби кодифікації цивільного права – у Баварії, Саксонії, Пруссії, Австрії. Однак прийняті тут кодекси суттєво відрізнялися від Кодексу Наполеона. Вони захищали кріпосництво, зберігали феодальну залежність селянства, цеховий устрій, закріплювали відверто феодальні положення про «підвладних сільських обивателів», «панів і слуг» тощо.

Яскравим прикладом такого поєднання феодальних і буржуазних підходів може бути Австрійське цивільне уложення 1811 року. Воно містило в собі численні норми, які носили, по суті, буржуазний характер. Але одночасно тут передбачався суто феодальний поділ права власності на повний і неповний, а власників – на верховного й підлеглого, йшлося про спадкову оренду, про спадкове оброчне утримання, про встановлення невідчужуваного родинного майна і т. д. Австрійське цивільне уложення було кроком уперед в розвитку буржуазного цивільного права в Німеччині.

Визначним пам'ятником цивільного права Німеччини середини XIX століття стало Саксонське цивільне уложення 1863 року. Це була спроба, як пояснювали його укладачі, використати в інтересах німецької буржуазії римське право. Саксонське уложення було побудоване відповідно до пандектної системи, а тому поділялося на п'ять частин. Відкривалося воно загальною частиною, потім йшли розділи, присвячені основним правовим інститутам: речове право, право зобов'язань (право вимагань), сімейне право, спадкове право. Уложення мало значні недоліки, нагадуючи скоріше підручник римського пандектного права, ніж законодавчий акт.

Буржуазія ще до 1871 року вимагала загальнонімецької кодифікації цивільного права. І хоч феодальні сили чинили опір, розвиток йшов саме в цьому напрямі. У 1848 році був запроваджений єдиний для всієї Німеччини вексельний статут, що значно полегшило торговельні та грошові операції. У 1861 році Союзний сейм приймає Торговий кодекс, де дістали втілення окремі буржуазні вимоги щодо регулювання торговельних операцій.

Але лише після 1871 року, коли Бісмарк об'єднав Німеччину "залізом і кров'ю", було розв'язане завдання кодифікації німецького цивільного права виданням так званого Німецького цивільного уложення – Цивільного кодексу Німеччини. Процес створення Уложення був дуже складним і довгим. У 1873 році було прийнято поправку до конституції Німецької імперії, яка приписала, цивільне законодавство до компетенції імперії. Відповідно до цього рейхстагом була призначена комісія у складі юристів-теоретиків для розробки проекту Цивільного кодексу. Перший проект Цивільного уложення, який разом з пояснювальною запискою склав п'ять томів, був відхилений. У 1890 році було створено нову комісію. Другий проект був прийнятий і затверджений рейхстагом у 1896 році. Однак Німецьке цивільне уложення набрало чинності тільки 1 січня 1900 року.

Німецьке цивільне уложення – одна з найважливіших кодифікацій XIX століття. Проте Уложення має кілька серйозних особливостей.

По-перше, воно видане в Німеччині, де буржуазія уклала союз з юнкерством, старими феодальними силами. Тому Німецьке цивільне уложення є буржуазним у своїй основі, але зберігає феодальне землеволодіння і деякі пережитки кріпосницьких порядків.

По-друге, Німецьке цивільне уложення становить кодифікацію періоду переходу до імперіалізму. Воно акумулювало нові й харак-

терні для епохи індустріального капіталізму тенденції в розвитку буржуазного цивільного права в цілому. У зв'язку з цим багато питань вирішується вже не так, як у Кодексі Наполеона, коли буржуазія, йдучи до влади, тільки встановлювала своє панування.

По-третє, час видання Цивільного уложення належить до періоду загострення соціальних конфліктів, протистояння буржуазії і робітничого класу. Через це автори Уложення не ставили собі за мету зробити цей кодекс доступним для широких народних мас.

Кодекс розраховувався винятково на фахівця-юриста. Викладений він важкою мовою, рясніє спеціальною термінологією, у ньому велика кількість різного роду посилянь. Цим пояснюються і невизначеність формулювань, можливості для якнайширшого судового розсуду в тлумаченні і застосуванні параграфів Уложення, наявність положень, які можна було розуміти по-різному, “каучукових” норм.

Німецьке цивільне уложення було побудоване за пандектною системою: загальна частина, право зобов'язань, речове право, сімейне право і спадкове право. Таким чином, Уложення складалося з п'яти книг, розбитих на 2385 параграфів.

Відрізнялося Німецьке цивільне уложення від Кодексу Наполеона і змістом. У ньому (книга 1. Загальна частина) дістає повне визнання юридична особа, якої не знав Французький цивільний кодекс. Шістдесят дев'ять параграфів Уложення докладно регламентували права і обов'язки різних видів юридичної особи.

Відповідно до Уложення товариство, що не має господарської мети, отримує цивільну правоздатність через внесення запису в спеціальний реєстр при суді. Товариства, які ставлять перед собою господарську мету, отримують правоздатність внаслідок урядового дозволу, який надається окремими німецькими державами – членами Союзу. В Уложенні визначалися устрій товариства, роль його статуту, функції правління тощо. Передбачалося позбавлення товариства правоздатності, якщо внаслідок протизаконної постанови загальних зборів або протизаконної діяльності правління виникає погроза “громадським інтересам” (§ 43).

Німецьке цивільне уложення визнавало загальну цивільну правоздатність усіх громадян. Загальна правоздатність осіб розпочиналась з моменту їх народження, а цивільна дієздатність з 21 року. За виключенням приписів, що витікали із шлюбно-сімейного права, не передбачалось ніякої суттєвої різниці між правовим статусом чоловіків і жінок.

Приватноправові обмеження дієздатності могли мати місце тільки внаслідок душевної хвороби, марнотратства або у випадку п'янства чи нерозсудливого нехтування своїми сімейними чи громадськими обов'язками.

Друга книга, присвячена праву зобов'язань, найбільше містить «каучукових» норм, які надавали дуже великі можливості для судового розсуду. Визнавалася, наприклад, недійсною “угода, що порушує добрі звичаї” (§ 138), суддям дозволялося тлумачити договори, як того потребують “сумління” і “звичаї обороту” (§ 157) та ін. Такі невизначені критерії дозволяли максимально враховувати інтереси панівних класів.

Головний вид зобов'язань був договір. У випадку з нерухомістю його потрібно було укласти тільки письмово й тільки за участю юридично уповноважених державою осіб. Традиційно вважались недійсними договори (і будь-які інші угоди), які здійснені щодо неможливих речей, ті, що суперечать законам, а також ті, що порушують вимоги громадської моралі.

У конкретні правила про договори були введені нові положення, які посилили захищеність однієї із сторін. Так, у договорі особистого найму закон зобов'язував наймача дотримуватися мінімальних умов безпеки, наскільки це було можливим виходячи з характеру робіт. Заборонялось укладати договори найму на все життя, у будь-якому випадку через 5 років можна було розірвати такий договір. При укладенні певних договорів передбачалась можливість при поважних причинах або обумовлених в законі випадках відмовитися від виконання зобов'язань без ніяких наслідків. Відмова від принципу обов'язковості договору як загального правила була важливою рисою зобов'язального права щодо Уложення. Боржник не мав права виконувати свій обов'язок частинами. Це ставило його в занадто не вигідне становище.

Третя книга Уложення дає дещо інше, ніж у Кодексі Наполеона, визначення права власності. Кодекс намагається задовольнити як інтереси феодалних власників, коли дозволяє збереження ленів, спадкові оренди та інше, так і інтереси капіталістичних монополій, коли обмежує дрібного власника. Так, згідно з Уложенням власник земельної ділянки “не може заборонити проникання до нього з іншої ділянки газу, пару, запаху, диму, тепла, шуму, якщо таке діяння не заважає йому або заважає незначною мірою користуватися своєю ділянкою” (§ 906). Усе це змушувало власника землі зазнавати певних незручностей (газ, дим,

двигіння ґрунту, а також подібні до цього явища, пов'язані з роботою промислових підприємств, залізниць і т. д.). Не можна було протестувати проти польотів над земельною ділянкою, проти того, що хтось копає під нею, коли це не заважає нормальному ходові польових робіт. Багато уваги приділяло Уложення сервітутам (правам на чужу річ), докладно розробляло інститут володіння.

Власник речі міг застосувати силу для того, щоб відняти її в особи, яку він застав у момент незаконного привласнення або захоплення речі. Цим положенням ще раз підкреслювалась недоторканість приватної власності.

Нові моменти виникли і в сімейному праві. Так, у четвертій книзі закріплювався принцип верховенства чоловіка в родині. Проте Уложення дещо поліпшило становище одруженої жінки: вона дістала дозвіл розпоряджатися своїм майном, займатися своєю професійною діяльністю, з дозволу чоловіка жити окремо. Пояснювалися ці нововведення тим, що жінка почала відігравати тепер велику роль у капіталістичному виробництві, – адже власники підприємств були зацікавлені в дешевій жіночій праці.

Уложення закріплювало громадянську форму одруження. Чоловік міг одружитися після досягнення 21 року, а жінка – 16 років. Закріплювалась моногамність шлюбу і неможливість укласти інший шлюб, не розірвавши попередній.

Розлучення дозволялося тільки в судовому порядку і при наявності узаконених причин (перелободіяння, скоєння злочину, порушення шлюбних обов'язків, зокрема жорстоке поводження щодо одного із членів подружжя). Це пояснювалось впливом протестантизму.

Значною мірою умовним став інститут батьківської влади щодо дітей. Мати також була зобов'язана і мала право піклуватися про дітей. Батько міг користуватися майном дітей. Зберігалась можливість батька застосовувати стосовно своєї дитини виправні заходи, але вони накладались тільки за рішенням опікунського суду.

Зберігалась різниця в правах законних і позашлюбних дітей. Відносно матері позашлюбні діти мали рівні права з її законними, щодо батька – родинність не визнавалась. Але позашлюбні діти могли вимагати від свого батька аліменти до досягнення ними 16 років.

П'ята книга трактувала норми спадкового права. Спадкування за законом відбувалось за ступенем спорідненості. При відкритій спадщині дозволялось відшукувати навіть далеких родичів. Закон значно розширив свободу заповіту. Але якщо був заповіт, то залиша-

лась обов'язкова частина для спадкоємців за законом (1/2 частини, яка б належала по закону). Право на обов'язкову частину у спадщині мали тільки законні діти.

Кодифікація цивільного права сприяла оновленню торгового законодавства. У 1897 році було прийняте нове Торгове уложення. Воно складалося з чотирьох розділів: про купецький стан, про торгівельні товариства й негласні об'єднання, про торговельні угоди, про морську торгівлю.

У 1871 році було прийняте загальноімперське Кримінальне уложення.

Найбільше статей у ньому стосувались злочинів проти держави, проти особи та власності. Уложення давало детальну класифікацію державних злочинів, серед яких поряд з “верховною і земською зрадою” вказувались “образа імператора”, “місцевих правителів”, фальшивомонетництво, опір властям, заклики до непокори владі. За ці злочини передбачалась смертна кара або ув'язнення. Злочини проти власності (крадіжка, розбій) карались ув'язненням.

Останній розділ Кримінального уложення був присвячений “поліцейським порушенням”. У цьому розділі перераховувалось те, що було заборонено чинити підданому імперії. Штрафом або ув'язненням карався той, хто порушував поліцейські правила про виїзд за кордон, зберігання зброї, виготовлення печаток. Уложення діяло до кінця Другої світової війни.

У 1877 році було видано кримінально-процесуальний кодекс. Він закріплював правила й процедуру змішаного процесу. Кодекс посилив обвинувачувальні засади, роль поліції, особливо на стадії попереднього розслідування. Формально порушення кримінального переслідування і складання обвинувального висновку покладались на прокурора. Фактично підставою для цього були матеріали, одержані поліцією. Адвокат цілком ознайомлювався із справою після завершення попереднього слідства. Кодекс допускав посилення обвинувачення в стадії судового розгляду. Разом з прокурором додатковим обвинувачем міг виступати потерпілий. Такої особливості не знало кримінально-процесуальне право інших країн. Німецький кодекс допускав перегляд не лише обвинувальних, а й виправдних вироків. Проступки та дрібні правопорушення карались одноосібно дільничними суддями через видання каральних наказів.

ТЕМА 3.5. ДЕРЖАВА І ПРАВО РОСІЇ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

План

1. Державні реформи першої половини XVIII століття.
2. Формування нової системи права. Кодифікація права.
3. Реформи 60–70-х років. Селянська реформа 1861 р. Судова реформа 1864 р. Земська реформа 1864 р. Міська реформа 1870 р. Військова реформа 1874 р.
4. Оформлення конституційної монархії.
5. Розвиток права на початку XX століття.

1. Державні реформи першої половини XVIII століття

Характерною рисою абсолютизму є прагнення регламентувати правове становище кожного із існуючих станів. Таке втручання могло мати як політичний, так і правовий характер. Законодавець прагнув визначити правовий статус кожної соціальної групи і регулювати її соціальні дії.

Правовий статус дворянства був суттєво змінений прийняттям Указу про єдиноспадкування 1714 р. Цей акт мав декілька наслідків:

1. Юридичне злиття таких форм земельної власності, як вотчина і помістя призвело до виникнення єдиного поняття “нерухомості”. На її основі відбулась консолідація стану. Поява цього поняття призвела до формування більш точної юридичної техніки, розробки правових повноважень власника, стабілізації зобов’язальних відносин.

2. Встановлення інституту майорату – спадкування нерухомості тільки одним старшим сином – не властиве російському праву, метою якого було збереження від роздроблення земельної дворянської власності.

Але реалізація нового принципу призводила до появи значних груп безземельного дворянства, змушеного влаштовуватись на військову чи цивільну службу. Це положення Указу викликало найбільше невдоволення дворян (було відмінено в 1731 р.).

3. Перетворивши помістя у спадкове землеволодіння, Указ знайшов новий спосіб прикріпити дворянство до державної служби – обмеження спадкування змушувало його представників служити за

платню. Дуже швидко почав формуватись багаточисельний бюрократичний апарат і професійний офіцерський корпус.

Логічним продовженням Указу про єдиноспадкування став Табель про ранги (1722 р.). Його прийняття свідчило про ряд нових обставин:

1. Бюрократичний підхід при формуванні державного апарату переміг аристократичний (зв'язаний з принципом місництва). Професійні якості, особиста відданість і вислуга стають визначальними при просуванні службою.

2. Сформульована Табелем про ранги нова система звань і посад юридично оформила статус правлячого класу. Були підкреслені його службові якості: будь-яке вище звання могло бути присвоєне тільки після проходження через весь ланцюг нижчих звань. Встановлювались строки служби в певних званнях. З досягненням звань восьмого класу чиновник одержував звання спадкового дворянина і міг передати титул у спадщину.

3. Табель про ранги зрівняв військову службу з цивільною: звання присвоювались в обох сферах, принципи просування службою були однакові.

4. Підготовка кадрів для нового державного апарату стала здійснюватись у спеціальних школах і академіях в Росії і за кордоном. Ступінь кваліфікації визначався не тільки чином, але й освітою, спеціальною підготовкою.

Бюрократизація державного апарату відбувалась на різних рівнях і протягом тривалого періоду. Об'єктивно вона співпадала з процесами подальшої централізації владних структур. Вже в другій половині XVII століття зникають залишки імунітетних феодальних привілеїв і останні приватновласницькі міста. Боярська Дума із органу, який відав разом з царем найважливішими справами в державі в кінці XVII століття перетворюється в періодично скликану раду приказних суддів. Вона стає контрольним органом, який спостерігав за діяльністю виконавчих органів (приказів) і органів місцевого управління. У кінці XVII століття відбувається об'єднання галузевих і територіальних приказів.

Процес централізації торкнувся і системи місцевих органів: з 1626 р. на всій території держави поряд з органами місцевого самоуправління (губні, земські хати, міські приказчики) стали з'являтися воеводи. На кінець XVII століття їх кількість виросла до 250 тисяч, вони зосередили адміністративну, судову і військову владу на місцях,

підкоряючись центру. Воєводи вже у 80 рр. XVII століття витіснили на всій території держави виборні місцеві органи.

Реформи вищих органів влади й управління, що відбулися в першій чверті XVII століття прийнято ділити на три етапи:

– 1699–1710 рр. – часткові перетворення в системі вищих державних органів, у структурі місцевого самоуправління, військова реформа;

– 1710–1719 рр. – ліквідація колишніх центральних органів влади й управління, створення нової столиці, Сенату, проведення першої обласної реформи;

– 1719–1725 рр. – створення нових органів галузевого управління для колегій, проведення другої обласної реформи, реформи церковного управління, фінансово-податкової реформи, створення правової основи для всіх установ і нового порядку проходження служби.

У 1711 р. під час військового походу Петра I був створений Сенат. За Указом Сенат повинен був, керуючись діючим законодавством, тимчасово заміщувати царя. Пізніше Сенат стає постійно діючим органом. До компетенції Сенату належить судова й організаційно-судова діяльність, фінансовий і податковий контроль, зовнішньоторгові і кредитні повноваження.

У 1718 р. до складу Сенату, крім призначених царем членів, ввійшли всі президенти створених установ-колегій (іноземних справ, юстиції, військова, бюджетна).

У 1722 р. Сенат був реформований трьома указами імператора. Був змінений його склад. У склад Сенату вже не входили президенти колегій.

Для контролю за діяльністю Сенату в 1715 р. була введена посада генерал-ревізора, якого пізніше змінив обер-секретар Сенату. Реформа 1722 р. перетворила Сенат у вищий орган центрального управління.

Місцеве управління на початку XVIII ст. здійснювалось на основі старої моделі: воєводське управління і система обласних приказів. У процесі реформ Петра I в цю систему стали вноситись зміни. У 1702 році вводиться інститут воєводських товаришів, виборних від місцевого дворянства. У 1705 році цей порядок стає обов'язковим, що повинно було посилити контроль за старою адміністрацією.

У 1702 році відміняється інститут губних старост, а їх функції передаються воєводам, які завідували справами разом з виборними дворянськими радами.

У 1708 році вводиться нове територіальне ділення держави: засновувалось 8 губерній, за якими були розписані повіти й міста. У 1713–1714 рр. число губерній виросло до 11.

На чолі губернії був поставлений губернатор чи генерал-губернатор, які об'єднували у своїх руках усю адміністративну, судову і військову владу. Їм підкорялись 4 помічники за галузями управління.

Під час реформи (до 1715 року) склалась система місцевого управління, що включала в себе три ланки: повіт – провінція – губернія.

Військова реформа була однією з найголовніших державних перетворень початку XVIII ст. Після невдалих походів на Азов (1695–1696 рр.) закінчило своє існування дворянське кінне ополчення. Зразком для перетворення військових частин стали полки особистої охорони Петра I.

З 1699 року розпочинається формування рекрутської системи набору в армію. З 1723 року на підставі перепису населення була введена система подушної розкладки рекрутів. У 1719 році вводиться “Статут військовий”, який регламентував склад і організацію армії, відносини командирів і підлеглих, обов'язки військових чинів.

У 1720 році був прийнятий Морський статут.

У 1721 році був заснований Святійший Синод, який став вищим органом церковного управління. Синод очолював світський чиновник – обер-прокурор. Управління церковними землями став здійснювати Монастирський приказ, який став складовою структурою Синоду. Монарх перетворився в юридичного главу церкви. Він вирішував питання організації церковного життя, призначення ієрархів. Церква втратила свою роль ідеологічної опозиції світським властям: будь-які рішення монарха обговоренню не підлягали.

У жовтні 1721 року у зв'язку з перемогою в Північній війні Сенат і Святійший Синод присвоюють Петру I титул “Батька Вітчизни, Імператора Всеросійського”, і Росія стає імперією.

2. Формування нової системи права.

Кодифікація права

Головним джерелом права в період становлення абсолютної монархії залишалось Соборне уложення 1649 р., правова сила якого неодноразово підтверджувалась указами. У першій чверті XVIII ст. коло джерел суттєво змінюється: поповнюється маніфестами, указами, статутами, регламентами й іншими формами актів. Законодавство в цей

період стає більш чітким за формою й менш казуальним. Письмове оформлення законів і їх публікація стають обов'язковими. Уперше з'являється вказівка на те, що закон не має зворотньої сили.

Публікація і тлумачення законів покладались на Сенат, який пропонував своє тлумачення імператору. Імператор приймав остаточне рішення.

Велика кількість прийнятих актів вимагала проведення систематизації і кодифікації. З 1649 р. до 1696 р. було прийнято більш як півтори тисячі актів, що мали силу закону. За період правління Петра I було прийнято більш як три тисячі правових актів. Виникали серйозні ускладнення в узагальненні і тлумаченні цих розрізнених і часто взаємовиключаючих норм.

Перша спроба (після Соборного уложення 1649 р.) систематизації правових норм була зроблена Палатою про уложення, створеною в 1700 р. Головним завданням палати стало приведення у відповідність з Судебниками і Соборним Уложенням всієї маси прийнятих за останній час нормативних актів. Друге завдання полягало в оновленні судової і управлінської практики шляхом включення в неї нових норм права.

Робота палати продовжувалась до 1703 р., коли був складений проект Новоуложеної книги. Проект зберігав структуру Соборного уложення (двадцять п'ять глав), але його норми суттєво оновились. Ця робота палати була першим досвідом по систематизації права.

Кодифікаційна робота розпочалась пізніше. У 1714 р. готується перегляд Соборного уложення. Судді зобов'язані були вирішувати справи тільки на підставі норм Уложення і указів, що не суперечать йому. Спеціальній комісії доручалось звести всі наступні (після 1649 р.) укази і вироки у звідні збірники.

У 1718 р. у доповіді Юстиць – колегії було запропоновано прийняти як джерело нових правових норм шведські закони, включивши в єдиний звід Соборне уложення, нові укази і шведський кодекс. Головним напрямом кодифікаційної роботи в цей час було виділення норм, спрямованих на укріплення і захист державного інтересу. Цьому завданню були присвячені і підбір нових норм, і зміна принципів тлумачення і застосування закону.

У 1725 р. проект нового Уложення був закінчений. Він складався з чотирьох книг (120 глав, 2000 статей). Слухання проекту намітили провести в Верховній таємній раді, але після смерті Петра I дворянська реакція змінила відношення до кодифікаційної роботи і її ме-

ти: іноземному впливу була протиставлена ідея правової вітчизняної традиції. У плані юридичної техніки намітився поворот від кодифікації (оновлення) законодавства до його систематизації.

Досвід кодифікаційної роботи першої половини XVIII ст. показав, що розвиток права спрямовувався на створення галузевого ділення, для чого і створювались окремі зводи норм. Зводи будувались на систематизації, рецепції і узагальненні практики правозастосування. Сфера дії правового акта залежала від його форми. Статути видавались для певного відомства (Військовий, Морський) або для регулювання певної галузі права (статут про векселі, коротке зображення процесів чи судових тяжб).

Регламенти визначали склад, організацію, компетенцію і порядок діловодства органів управління (Генеральний регламент 1720 р., Духовний регламент 1721р.).

Указами оформлялось введення нових державних органів і посад, введення в дію актів галузевого законодавства, призначення на посади.

Для законотворчої діяльності абсолютизму характерна детальна регламентація всіх сторін громадського і приватного життя. Тому особлива увага приділялась формам правових актів і правового регулювання. Найбільш розповсюдженими формами в першій чверті XVIII ст. були наступні:

– *регламенти* – акти, що визначали загальну структуру, статус і напрямок діяльності окремих державних установ (регламент Комерц-колегії (про торгівлю – 1719 р.);

– *маніфести*. Видавались тільки монархом і за його підписом і були звернені до всього населення і до всіх установ. У формі маніфестів оголошувалось про вступ монарха на престол, про початок війни або підписання миру, про великі політичні події й акції;

– *іменні укази*. Також видавались і підписувались монархом. У них формулювались рішення, що були адресовані конкретним державним установам чи посадовим особам: Сенату, колегіям, губернаторам;

– *укази*. Могли видаватись монархом або від його імені Сенатом і були націлені на вирішення певної справи, введення чи відміну конкретних установ, норм чи принципів діяльності. Адресувались вони певному органу або особі й були обов'язковими тільки для них. У формі указів виносились судові рішення Сенату;

– *Статути*. Збірники, що містили норми, які належали до певної сфери державної діяльності (1716 р. – Військовий статут, 1720 р. – Морський статут).

Зміни, що відбулися в політичний і державній системі Росії при її вступі в період абсолютизму, призвели до змін у сфері кримінального права. На початку XVIII ст. суди при розгляді кримінальних справ керувались Соборним уложением 1649 р. і новоуказними статтями. Перша петровська систематизація кримінально-правових норм була проведена в 1715 р. при створенні “Артикула військового”.

Військові артикули складались із 24 глав і 209 статей. Вони були включені як друга частина у Військовий статут.

Артикули містили основні принципи кримінальної відповідальності, поняття злочину, вини, мети покарання, необхідної оборони, крайньої необхідності, перелік обставин, що пом’якшують і обтяжують відповідальність.

Злочини поділялись на навмисні, необережні й випадкові. Законодавець звертав увагу на ступінь випадковості – різниця між необережним і випадковим злочином була дуже незначною. Відповідальність знімалась чи пом’якшувалась залежно від об’єктивних обставин. До пом’якшуючих обставин закон відносив стан афекту, малолітство злочинця, а також нерозуміння і давність.

Характерно, що до обтяжуючих обставин закон уперше став відносити стан сп’яніння (раніше стан сп’яніння належав до обставин, що пом’якшували вину).

Законодавець вводив поняття крайньої необхідності (наприклад, крадіжка від голоду) і необхідної оборони. Для останньої вимагалось наявність ряду обставин: ступінь відповідальності захисту загрозі, факт наявності нападу і факт загрози життю особи, що захищалась. Відсутність однієї із ознак могло призвести до покарання особи, яка захищалась, але покарання могло бути пом’якшене. Поняття перевищення меж необхідної оборони ще не існувало.

Злочин поділявся на стадії: намір, посягання на злочин і завершений злочин. Посягання на злочин могло бути закінченим і незакінченим: закон передбачав можливість добровільної відмови від здійснення злочину (наприклад, відмова від завершення дуелі дуелянтами які стоять біля бар’єру).

Інститут співучасті у злочині не був достатньо розроблений: ролі співучасників не диференціювались законом. Але за деякими зло-

чинами спільники карались не так суворо як виконавці злочину (наприклад, спільники, що підтримували бунтівників).

У законі є фактор повторності. Наприклад, за першу крадіжку карали шпіцрутенами, за другу також шпіцрутенами в подвійному розмірі (дванадцять разів), за третю відрізали ніс, вуха і висилали на каторжні роботи, а за четверту передбачалась смертна кара.

Артикули містили такі види злочинів:

Проти релігії. У цю групу входили чаклунство, ідолопоклонство, які карались смертною карою (спаленням) при умові, що будуть доказані відносини обвинуваченого з дияволом. При відсутності таких доказів призначалось тюремне ув'язнення і тілесне покарання.

Недотримання церковних обрядів і невідвідування богослужінь, знаходження в церкві у стані сп'яніння карались штрафом або тюремним ув'язненням.

Державні. Простий намір вбити або взяти в полон царя карався четвертуванням. Так само карався збройний виступ проти влади.

Образа словом монарха каралась відрубанням голови.

За зраду також передбачалась смертна кара.

До посадових злочинів належали хабарництво, яке каралось смертною карою, конфіскацією майна і тілесними покараннями.

Особливий склад посадових злочинів складало казнокрадство.

Несплата податків каралась, починаючи з XVIII ст. примусовими роботами.

Військові злочини, які були включені в Артикули (зрада, допомога ворогу, листування з ворогом), продовжували діяти до XIX ст.

Злочини проти порядку управління і суду. До них належали зривання і знищення указів, що карались смертною карою.

Фальшивомонетництво каралось спалюванням.

До злочинів проти суду належали лжеприсяга, що каралась відрубанням двох пальців (якими присягали) і висилкою на каторгу, лжесвідчення, що каралось як і лжеприсяга (крім того, призначалось церковне покаєння). Особи, які це зробили більше ніколи не допускались ні до посад, ні у свідки.

Злочини проти особи включали злочини проти життя, тілесної недоторканості, честі.

У цій групі головне місце займало вбивство. Артикули розрізняли: навмисне (каралось відрубанням голови), необережне (каралось тюремним ув'язненням, штрафом, шпіцрутенами), випадкове (не каралось). До найбільш тяжких видів вбивств законодавець відносив

вбивство за наймом, отруєння, вбивство батька, матері, дитини або офіцера. За ці види вбивств призначався особливий вид покарання – колесування.

До злочинів проти життя закон відносив і самогубство. Якщо раніше самовбивця вважався таким, що посягнувся на волю Бога, то в епоху абсолютизму він посягав на державний інтерес (особа після невдалої спроби самогубства засуджувалась до смертної кари).

Злочини проти тілесної недоторканості поділялись на каліцтво і побої. При нанесенні каліцтва злочинцю відрубували руку (діяв архаїчний принцип “таліона”).

Злочини проти честі асоціювались з наклепом. Наклеп міг бути усним або письмовим. Усний наклеп карався тюремним ув’язненням на 6 місяців. Автор письмового наклепу карався таким же покаранням, яке було передбачене за злочин, у якому він звинувачував іншу особу. Навіть якщо факти, наведені в письмовому зверненні і відповідали дійсності, його автор карався тюремним ув’язненням і каторгою тому, що “пішов неістинним шляхом”, так як обвинувачення може пред’являти у встановленому порядку лише компетентний орган держави).

До майнових злочинів належали крадіжка, грабіж, підпал, знищення або пошкодження майна. До кваліфікованих видів крадіжки належали такі: крадіжка з церкви; людини з метою її продажу; під час стихійного лиха; державного майна; в четвертий раз; на суму понад 20 крб. Ці злочини карались різними видами смертної кари (відрубання голови, повішенням, колесуванням, спаленням). Такі ж покарання встановлювались за грабіж.

До злочинів проти моралі належали звалтування (смертна кара, а іноді інші види покарання), мужолозтво (смертна кара або висилка на галери), скотолозтво (тілесні покарання), “блуд”, кровозмішування або зв’язок між близькими родичами, двоєженство, перелюбство (тюремне ув’язнення і каторга).

Головною метою покарання за Артикулами було залякування (“дабы через то страх подать и оных от таких непристойностей удержать”).

Покарання і його застосування характеризувались такими особливостями:

– відсутністю індивідуалізації: коли разом із злочинцем або замість нього карались його родичі;

– невизначеністю формулювань (“по суду покараний буде”, “по обставинам справи покараний буде”);

– відсутністю формальної рівності перед законом: різна відповідальність за один і той же злочин передбачалась для представників різних станів.

Смертна кара за Артикулами передбачалась у 122 випадках і поділялась на просту і кваліфіковану.

Проста – відрубання голови (згадується 8 разів), повішення (згадується 33 рази), розстріл (згадується 7 разів).

Кваліфікована – четвертування (згадується 6 разів), колесування (5разів), закопування в землю живцем, залиття горла металом, спалювання.

Тілесні покарання поділялись на членоушкоджувальні, таврування і больові.

Позбавлення честі та гідності здійснювалось у вигляді ганьбливих покарань і особливої процедури – шельмування.

Ганьбливі покарання – повішення за ноги після смерті, удар, нанесений профосом (чиновником) по щоці, прибиття імені на шибениці, роздягання жінок догола.

Цивільне право у першій чверті XVIII ст. значною мірою перейняло багато західноєвропейських правових традицій і інститутів. Закон як джерело прав і обов’язків стає домінуючим, а традиційні і звичаєві норми відступають на другий план.

В області зобов’язального права широке розповсюдження набуває Договір товариства. Організаційні форми підприємницької діяльності (компанії, артілі, товариства) заохочувались державою, яка контролювала їх через Мануфактур – і Комерц-колегії. У законі розпочинають формуватися поняття юридичної особи і корпоративної власності.

Розвиток договірних відносин стимулював процес перерозподілення майнових цінностей у суспільстві, формування нових соціальних груп, які зосереджували в своїх руках багатство і капітал.

Іншим засобом для перерозподілення майнових цінностей в суспільстві стали норми спадкового права. Важливі зміни в дану галузь вніс Указ про єдиноспадковість 1714 р.

Розрізнялось спадкування за заповітом і за законом. Спадкодавець міг заповідати нерухоме майно тільки одному сину на вибір. Законодавець, орієнтуючись на західний правовий досвід, намагався ввести принцип майорату, при якому успадковував старший син. Ро-

сійська традиція стояла на боці молодшого сина. Практика вибрала компромісний шлях – спадкування одного сина на вибір спадкодавця. Інші діти одержували частки рухомого майна в межах заповітного розпорядження.

Дочки успадковували нерухомість за заповітом тільки при відсутності синів.

При відсутності дітей нерухоме майно за заповітом могло бути передане родичам спадкодавця. Рухоме майно в різних частках могло бути розділене між будь-якими претендентами.

При відсутності заповіту в силу вступав законний порядок спадкування. Нерухоме майно за майоратним принципом успадковував старший син, а нерухоме майно ділилось порівну між іншими синами.

У 1731 р. основні положення Указу про єдиноспадковість відміняються. З цього часу спадкування за законом регламентується таким чином: нерухомість переходить до всіх синів у рівних частинах, дочки отримують одну чотирнадцяту, а вдова – одну восьму. Із рухомого майна дочки отримують одну восьму, а вдова одну четверту. При цьому родові нерухоме майно (майоратне) переходить до спадкоємців за законом.

Указ про єдиноспадковість вніс зміни в сімейне право. Був підвищений шлюбний вік для чоловіків – до 20 років, для жінок до 17 років.

У шлюб заборонялось вступати близьким родичам і душевнохворим.

Для укладання шлюбу вимагалась згода батьків, начальства для військовослужбовців, а також знання арифметики і геометрії – для дворян.

За законом вимагалась вільна згода осіб, що беруть шлюб, це закріплювалося актом, який забороняв примусові шлюби (1724 р.).

Визнавався тільки церковний шлюб. З 1721 р. було дозволено укладати шлюби з християнами інших конфесій (католиками, протестантами), але шлюб з іновірцями заборонявся.

Підстави для розірвання шлюбу передбачались наступні: заслання на довічне каторгу, безвісна відсутність одного з подружжя протягом трьох років, перелобство одного з подружжя (для чоловіків тільки у власному будинку, а для жінок при наявності підстав передбачати факт перелобства), невиліковна хвороба або імпотенція, замах одного із подружжя на життя іншого.

Дружина повинна була скрізь слідувати за чоловіком, який міг застосувати до дружини покарання.

У 1753 р. спеціальним актом закріплюється роздільність зобов'язальних прав подружжя, підкреслюється свобода одного з подружжя від боргів і зобов'язань прийнятих іншим.

Стосовно дітей батьки користувались майже такою владою, як і раніше: їх могли карати, віддавати в монастир, а також на роботу по найму.

У першій чверті XVIII ст. формується принцип законності. Місце звичаю і традиції остаточно займає закон. Монарх як носій і центр державного інтересу, глава законодавчої, виконавчої і судової влади втілює ідею законності. Ігнорування і неповага до закону стали розглядатися як злочини. Додержання державних настанов оголошувалось найважливішим завданням всіх органів влади і управління, посадових і приватних осіб. Принципи законності були сформульовані в Указах від 1722 і 1724 рр.

3. Реформи 60 – 70-х років. Селянська реформа 1861р. Судова реформа 1864 р. Земська реформа 1864 р. Міська реформа 1864 р. Військова реформа 1874 р.

У першій половині XIX ст. сформувались соціально-політичні передумови для буржуазних реформ у Росії. Кріпосне право стримувало розвиток ринку і селянського підприємництва.

Кримська війна стимулювала швидкий розвиток промисловості, поразка у війні показала неефективність соціальної і економічної системи в Росії. За період з 1856 до 1860 р. в Росії виникає така кількість акціонерних компаній, яка перевищує їх чисельність за попередні двадцять років.

Кризова ситуація проявилась у збільшенні кількості селянських повстань і революційного руху.

У лютому 1855 р. на престол вступив Олександр II, який у березні 1856 р. виступив з промовою перед верхівкою дворянства в Москві. Говорячи про звільнення селян, він сказав: “набагато краще, щоб це відбулося зверху, ніж знизу”. Після цього з'явилася велика кількість проектів і пропозицій про відміну кріпосного права.

19 лютого 1861 р. імператор затвердив ряд законодавчих актів щодо конкретних положень селянської реформи. Були прийняті центральне й місцеве положення, у яких регламентувався порядок і умови звільнення селян і передачі їм земельних наділів. Їх головними ідеями були: селяни отримують особисту свободу, до завершення викупної

угоди з поміщиком земля переходила в їх користування. Наділення землею здійснювалось за добровільною домовленістю поміщика і селянина: перший не міг давати земельний наділ менше нижчої норми, встановленої місцевим положенням, другий не міг вимагати наділу більше максимальної норми, передбаченої в тому ж положенні. Уся земля в 34 губерніях поділялась на три категорії: нечорноземна; чорноземна і степова. Кожна група поділялась на декілька місцевостей із урахуванням якості ґрунту, чисельності населення, рівня торговельно-промислового і транспортного розвитку. Для кожної місцевості встановлювались свої норми (вища і нижча) земельних наділів. Передбачалось безвикупне виділення “подарункових наділів”; розміри яких могли бути менші мінімальних, встановлених у положенні.

Подушний наділ складався з садиби і орної землі, пасовищ і пугирів. Землею наділялись тільки особи чоловічої статі.

Власність на землю зберігалась за поміщиком аж до здійснення викупної угоди, селяни на цей період мали право тільки користуватися наділом, залишаючись “тимчасово зобов’язаними”.

Викупний договір між поміщиком і селянською общиною затверджувався мировим посередником. Садибу можна було викупити в будь-який час, польовий наділ зі згоди поміщика і всієї общини. Після затвердження договору всі відносини сторін (поміщик – селянин) припинялись, і селяни ставали власниками.

Суб’єктом власності в більшості регіонів ставала община, у деяких районах – селянський двір. В останньому випадку селяни одержували право спадкового розпорядження землею.

Селяни одержували право займатися торгівлею, засновувати підприємства, вступати в гільдії, звертатися в суд на рівних підставах з представниками інших станів, вступати на службу.

Селяни платили викуп за садибну і польову землю. При цьому 25 % викупної суми вони платили готівкою при здійсненні викупної угоди, решту суми поміщики одержували із скарбниці (грошима і цінними паперами), її селяни повинні були разом з процентами виплачувати на протязі 49 років. Поліцейський і фіскальний апарат уряду повинен був забезпечити своєчасність цих виплат. Для кредитування реформи були створені Селянський і Дворянський банки.

У період “тимчасової зобов’язаності” селяни залишались відокремленими в правовому відношенні станом. Селянська община зв’язувала своїх членів круговою порукою: вийти з общини можна було,

тільки виплативши половину боргу, що залишався, і при гарантії, що другу половину виплатить община. Можна було піти з общини, знайшовши собі заміну. Община могла прийняти рішення про обов'язковий викуп землі. Збори общини вирішували сімейні розподіли землі.

Волосні збори вирішували кваліфікованою більшістю питання про заміну общинного землекористування індивідуальним, розподіл землі на постійні спадкові частини, про переділ, вилучення із общини її членів.

Староста був фактичним помічником поміщика (в період тимчасового зобов'язаного існування), міг накладати на винних штрафи або піддавати їх арешту.

Волосний суд вибирався на один рік і вирішував незначні майнові спори, а також незначні проступки.

Негативними наслідками реформи стало наступне: наділи селян зменшились порівняно з дореформними, а платежі (порівнюючи зі старим оброком) вирости; община фактично втратила свої права на користування лісами, луками і водоймами; селяни залишались відокремленим станом.

Земська й міська реформи. Міське управління в дореформенний період будувалось у повній відповідності з системою кріпосницького господарювання. Центральною фігурою в управлінні на місцях залишався поміщик, який зосереджував в своїх руках економічну, адміністративно-судову і політичну владу над своїми селянами.

На губернському рівні головною особою в системі місцевого управління був губернатор. Наказом 1837 р. губернатори наділялись широким колом повноважень: поліцейськими, наглядовими, адміністративними, господарськими та ін.

Наступне місце після губернатора займав губернський керівник дворянства, який виконував різні поліцейські, слідчі, опікунські й інші функції. Повітовий керівник дворянства очолював апарат повітових чиновників.

Дореформена система місцевого управління виражала переважно інтереси дворянсько-поміщицького класу.

Проведення селянської реформи вимагало невідкладної перебудови системи місцевого управління. Під час цієї реформи уряд намагався створити необхідні умови для збереження влади в руках дворян – поміщиків. У березні 1863 р. спеціально створена комісія підготувала остаточні проекти положення про земські установи і тимчасові правила для них.

Компетенція земських органів обмежувалась виключно межами місцевого інтересу і місцевого господарства. З самого початку земські установи проектувалися як місцеві і громадські, які не мали своїх виконавчих органів і проводили свої рішення через поліцейський і бюрократичний апарат держави.

Держава повинна була здійснювати жорстокий контроль за діяльністю земств. Губернатор у семиденний строк міг накласти вето на будь-яке розпорядження земського органу, для міністерства внутрішніх справ цей строк був значно збільшений.

1 січня 1864 р. було затверджено “Положення про губернські і повітові земські установи”. На них покладалось: завідування капіталом, майном і грошима земства; утримання земських споруд і шляхів сполучення; взаємне земське страхування майна; піклування про розвиток місцевої торгівлі і промисловості; санітарні заходи, участь у господарських відносинах у галузі охорони здоров’я і освіти.

Законом передбачалось створення трьох виборчих курій:

– курії повітових землевласників, яка складалась переважно з дворян-поміщиків, для участі у якій вимагався високий майновий ценз. Повітові землевласники з меншим цензом брали участь у виборах через уповноважених;

– міської курії, учасники якої повинні були мати купецьке свідоцтво або підприємство певного розміру;

– сільської курії, в якій не був встановлений майновий ценз, але була введена система трьохступінчатих виборів: селяни, зібравшись на волосні збори, посилали своїх виборщиків на збори, які обирали земських гласних.

Земські збори й земська управа (виконавчий орган, який складався з голови і двох членів) обирались на три роки. Губернські земські збори обирались членами повітових зборів. Голова повітової управи затверджувався на посаді губернатором, голова губернської управи – міністром внутрішніх справ.

16 липня 1870 р. було затверджено “Міське положення”, яке закріпило систему органів міського громадського управління: міські виборчі збори і міську думу з міською управою – виконавчим органом. Думу і управу очолювала одна особа – міський голова, який затверджувався на посаді губернатором або міністром внутрішніх справ.

Усі міські виборці відповідно до майнового (податного) цензу поділялись на три групи, кожна з яких вибирала третину гласних у міську думу. Брати участь у виборах мали право особи, які досягли

25-річного віку, володіли нерухомим майном, промисловими чи торговельними підприємствами, а також ті, які займались дрібною торгівлею. Не брали участі у виборах особи, які були раніше засуджені, зняті з займаної посади, позбавлені духовного сану, а також ті, що знаходились під слідством. Юридичні особи і жінки брали участь у виборах через представників. Голосування було таємним.

Дума і управа обирались на чотири роки, половина складу управи переобиралась через кожні два роки. Міський голова міг призупинити рішення управи. Розбіжності між думою і управою вирішував губернатор.

Встановлювалась максимальна кількість осіб нехристиянського віросповідання, які входили до складу управи – не більше однієї третини. Міським головою не могла бути особа єврейської національності.

У компетенцію міської думи входили питання: про призначення виборних посадових осіб, встановлення міських зборів, встановлення правил щодо завідування міським майном, набуття нерухомого майна в місті, позики.

Як і земські органи, органи міського самоуправління значною мірою залежали від державних бюрократичних і поліцейських установ. Разом з тим, створення нових органів самоуправління сприяло становленню громадсько-політичного і культурного життя, допомагало торговельно-промислому розвитку російських міст.

Судова реформа. Структуру дореформеної судової системи утворювали різні органи, які склались історично і робили її складною і заплутаною. Судові функції виконували і адміністративні органи – губернські правління, органи поліції та інші.

Розгляд справ у всіх судових інстанціях був закритим. На діяльність суду сильний тиск здійснювали різні адміністративні органи, органи поліції провадили слідства і виконували вироки, крім того, могли брати на себе і судові функції по “маловажливих” справах.

У листопаді 1864 р. були затверджені і вступили в силу основні акти судової реформи: Статут кримінального судочинства, Статут про покарання, які накладаються мировими суддями.

Створювались дві судові системи: місцеві і загальні суди. До місцевих належали волостні суди, мирові судді і з'їзди мирових суддів, до загальних – окружні суди, які створювались для декількох повітів, судові (за цивільними і кримінальними справами) палати, які розповсюджували свою діяльність на декілька губерній чи областей, і

касаційні (за цивільними і кримінальними справами департаменти Сенату. Влада цих судів розповсюджувалась на всі сфери, крім тих, де діяла юрисдикція духовних, військових, селянських судів.

Реформа судової системи закріпила нові принципи: відділення суду від адміністрації, створення суду загального для всіх станів, рівність всіх перед судом, незмінність суддів і слідчих, прокурорський нагляд, виборність (мирових суддів і присяжних засідателів).

Під час підготовки і проведення реформи були створені нові інститути присяжних засідателів і судових слідчих, реорганізована діяльність старих. Змінились функції прокуратури – підтримання обвинувачення в суді, нагляд за діяльністю судів, слідством і місцями позбавлення волі.

Формування принципів змагальності в судовому процесі покликала створення нового спеціального інституту – адвокатури (присяжних повірених).

Для посвідчення ділових паперів, оформлення угод та інших актів засновувалась система нотаріальних контор у губернських і повітових містах.

В основу перетворень реформи 1864 р. був покладений принцип розподілу властей: судова влада відділялась від законодавчої, виконавчої, адміністративної. Проголошувалась рівність всіх перед законом.

Мирові судді обирались повітовими земськими зборами і міськими думами. Достатньо високий майновий і освітній ценз практично закривав доступ на дану посаду представниками нижчих класів. Крім того, праця мирового судді не оплачувалась.

З'їзди мирових суддів розглядали касаційні скарги і протести, а також приймали остаточне рішення у справах, які розпочали дільничні мирові судді.

Мировий округ включав, як правило, повіт і міста, які в нього входили. Округ поділявся на мирові дільниці, у межах яких діяли мирові судді.

Закон визначав сферу юрисдикцію мирових суддів: їм були підсудні справи "про менш тяжкі злочини і проступки, за які передбачались такі санкції, як арешт до трьох місяців, ув'язнення на строк до одного року і штраф на суму до 300 крб.

У цивільно-правовій сфері на мирових суддів покладался розгляд справ щодо особистих зобов'язань і договорів (на суму до 300 крб.), а також справ, пов'язаних з відшкодуванням шкоди на суму до 500 крб., позовів про образу і справ про встановлення прав на володіння.

Окружні суди засновувались на декілька повітів і складались із голови і членів суду. Новим інститутом, введеним реформою на рівні першої ланки загальної судової системи (окружних судів), були присяжні засідателі. Закон підкреслював, що вирок, винесений судом за участю присяжних засідателів, є остаточним.

При окружних судах засновувався інститут слідчих, які здійснювали під наглядом прокуратури попереднє розслідування злочинів на закріплених за ними дільницях.

Судові палати розглядали справи щодо скарг і протестів на вироки окружного суду, а також справи про посадові і державні злочини по першій інстанції.

Касаційні департаменти Сенату розглядали скарги і протести на порушення “прямого змісту законів”, прохання про перегляд за новими обставинами вироків, що вступили в законну силу, і справи про службові злочини (в особливому порядку судочинства). Департаменти Сенату були касаційними органами для всіх місцевих і загальних судів Росії і могли розглядати будь-яку справу, яка була вирішена в нижчих інстанціях з порушенням встановленого порядку.

Незважаючи на свій буржуазний радикалізм, судова реформа з самого початку несла на собі ряд пережитків минулого. Обмеження компетенції суду присяжних, особливий порядок судочинства щодо посадових осіб, недостатній захист суддівської незалежності від адміністрації – все це послаблювало ефективність проведеної реформи. Нічим не обмежене право міністра юстиції призначати суддів, не вдаючись при цьому до пояснень, стало одним із головних способів тиску адміністрації на судові органи.

Віддання державних чиновників до суду здійснювалось постановами їх керівництва, а не за рішенням суду. Присяжні засідателі усувались від розгляду справ, якщо мали політичний характер. Ці та інші вилучення із загального судового порядку поступово готували ґрунт контрреформ, які були здійснені пізніше.

Військова реформа. Ріст революційного руху, розвиток капіталістичних відносин і поразка Росії в Кримській війні обумовили необхідність перебудови збройних сил країни. На першому етапі реформи був скорочений строк служби рекрутів (з 25 до 15 років) і дещо поліпшена підготовка офіцерських кадрів. Але рекрутська повинність як спосіб комплектування армії зберігалась аж до 1874 р. Тільки загроза швидкого посилення західноєвропейських армій, які формувались на

основі загальної військової повинності, змусила уряд ввести аналогічний порядок у російській армії.

1 січня 1874 р. був затверджений “Статут про військову повинність”, який вводився для всього чоловічого населення. Особи, які досягли 21-ого року, призивались на службу за жеребом. Ті, хто не попав в постійне військо, зараховувалися до ополчення (ті, хто, не витягнув жереб). Загальний строк служби в сухопутних військах становив 15 років (з них дійсна служба 6 років і служба в запасі 9 років).

Строки служби на флоті, відповідно, складали 7 і 3 роки. Для осіб з вищою освітою строк дійсної служби скорочувався до півроку, з середньою – до півтора років.

Для отримання офіцерського звання вимагалась спеціальна військова освіта. Командний склад, як і раніше, зберігав риси корпоративності і становості, ще тривалий час в ньому переважали дворянські елементи.

Армія складалась із кадрових, резервних і запасних (тилових військ). Офіцерський корпус готувався в юнкерських училищах, військових гімназіях і військових академіях (командних, юридичних, медичних).

Зберігалась особлива військова юстиція, у відання якої в 1878 р. було передано багато справ про державні злочини (опір владі, напад на поліцію і війська). Ще раніше, в 1863 р., у зв'язку з польським повстанням генерал-губернаторам було дано право оголошувати в губерніях військовий стан, через те багато справ переходили до відання військових судів.

4. Оформлення конституційної монархії

Революція 1905 року призвела до перетворення необмеженої самодержавної влади в конституційну монархію. Але пережитки необмеженого самодержавства збереглися у багатьох сферах життя. При обговоренні в квітні 1906 р. проекту Основних законів Російської імперії, в яких був визначений характер царської влади, Микола II неохоче погодився на виключення терміна “необмежена”.

Політико-правові фактори, які призвели до трансформації державного й політичного ладу Росії, стали проявлятися задовго до революційних подій 1905 р. На початку 1898 року швидко наростає студентський рух, приводом для якого став новий університетський ста-

тут 1884 р., що значно обмежив автономію вузів. Рух набув політичного характеру.

Уряд в кінці 1901 року видає “Тимчасові правила про студентські установи” (каси взаємодопомоги, гуртки та ін.), намагаючись частково задовольнити вимоги студентів. Але відновлення автономії університетів було здійснене літом 1905 р., коли хвиля революцій наростала.

З 1896 р. у країні збільшується кількість страйків на фабриках і заводах (у 1901 р. – 120 страйків), у 1903 р. проводиться загальний страйк.

Весною 1902 р. стали частішими селянські бунти. У зв'язку з цим уряд створює “Особливу нараду про потреби сільськогосподарської промисловості”, яка ставить перед собою завдання полегшення виходу селян із общини, заохочення хутірських наділів, пропонує вважати подвірне землеволодіння особистою власністю. У лютому 1903 р. видається Маніфест, у якому міститься обіцянка відмінити кругову поруку на селі. Разом з тим, у ньому було заявлено про збереження общини і про невідчужуваність земельних наділів.

У травні 1902 р. відбувається перший з'їзд для розробки питань земського самоуправління. У листопаді 1904 р. у Петербурзі була проведена нарада земських діячів, які піддали різкій критиці бюрократичну систему самодержавної монархії і вимагали надання широкіх політичних прав і свобод. Розстріл демонстрації 9 січня 1905 р. і поразка у війні з Японією поглибили революційну кризу.

На шляху конституційного будівництва в Росії важливими актами стали Маніфест 17 жовтня 1905 р., який проголосив введення громадянських свобод і організацію законодавчого органу (Державної Думи), що обмежував монархічну владу, і Основні закони 23 квітня 1906 р., які визначили двопалатну парламентську систему, але зберегли дуже широкі межі для імператорської влади. В Основних законах зазначалось, що разом з Думою і Державною радою імператор здійснює законодавчу владу, але без імператорського затвердження ні один закон не набуває сили.

У квітні 1906 р. Державній раді був наданий державно-правовий статус другої парламентської палати. Нова структура Ради складалась із загальних зборів, двох департаментів, двох присутствій і канцелярії.

У період революції похвалилась діяльністю першого і другого департаментів Сенату, а у зв'язку із столипінською аграрною реформою – діяльністю аграрного департаменту. Сенат все більше і більше підкорявся Міністерству юстиції.

Відбувались зміни в становищі окремих відомств. Об'єднання відомств з іншими міністерствами призвело до появи Ради державної оборони. Департамент поліції і відділення жандармерії фактично не підкорялись Міністерству внутрішніх справ.

Система місцевого управління також дещо змінилась. При охоронних відділеннях Міністерства внутрішніх справ відкривались реєстраційні контори, відбувалась децентралізація органів політичного розшуку, створювались крайні відділення і ліквідовувались районні охоронні відділення. Цензурні органи реформувались у місцеві комітети по друку. Для реєстрації товариств, що створювались, засновувались спеціальні присутствія.

Система представницьких установ вводилась у Росії рядом державних актів, починаючи з Маніфесту 6 серпня 1905 р. і закінчуючи "Основними державними законами" 23 квітня 1906 р. За першим проектом (6 серпня 1905 р.) Державна дума передбачалась як дорадчий орган, який обирався на основі цензового представництва від трьох курій. Загострення політичної ситуації призвело до перегляду проекту.

17 жовтня 1905 р. приймається "Маніфест про вдосконалення державного порядку", який проголосив: 1) свободу совісті, слова, зборів і союзів; 2) участь у виборах широких мас населення; 3) обов'язковий порядок затвердження Державною думою всіх законів, які видаються в державі.

У країні виникають і легалізуються багаточисельні політичні партії. 20 лютого 1906 р. був прийнятий акт, який визначав компетенцію Державної думи: попередня розробка і обговорення законопроектів, затвердження державного бюджету, обговорення питань про будівництво залізниць, заснування акціонерних товариств. Дума обиралась на п'ять років. Депутати Думи були непідзвітні виборцям, їх відсторонення могло здійснюватись Сенатом, Дума могла розпускатись достроково рішенням імператора. Із законодавчою ініціативою в Думу могли входити міністри, комісії депутатів і Державна рада.

Одночасно було прийняте нове Положення про Державну раду, за яким Рада реформувалась і ставала верхньою палатою, одержавши ті ж права, що і Дума. Усі законопроекти, прийняті Думою, повинні були потім поступити в Державну раду і тільки у випадку їх прийняття радою направлялись на затвердження імператору.

5. Розвиток права на початку XX ст.

Система джерел права у цей період поповнюється новими елементами – постановами Ради міністрів і думками Державної ради. Ці форми хоч і носили підзаконний характер, але мали обов'язкову силу для всіх виконавчих органів. З'являється велика кількість актів, які називаються “Тимчасові правила”. Виникаючи як надзвичайні, спрямовані на конкретну ситуацію, акти набували характеру законів. Визначення “тимчасові” найбільш адекватно відображало направленість законотворчості в період реформ.

Поряд з постановами Рада міністрів видавала також положення, які мали статусний, правостановлюючий характер і які часто визначали структуру і функції заново створених органів влади і управління.

У великій кількості видавались укази, як правило, направлені на проведення конкретних правових акцій і перетворень. При реформуванні системи державних органів або створенні нових приймалися акти, що мали назви установ. У назвах найбільш фундаментальних актів використовується термін “закон”.

Кодифікаційна робота проводилась цілим рядом установ: особливим відділенням державної канцелярії (по видання Зводу законів), департаментами Сенату, Державною радою і Державною думою, Радою міністрів і окремими міністерствами і управліннями. Керівництво цією роботою здійснював Сенат, поряд з яким було створено Юридичну раду, яка керувала всією кодифікаційною діяльністю.

Як загальне правило поведінки для всіх громадян закон у даний період стає головним джерелом права. Закон повинен був виражати загальну волю трьох суб'єктів, яким належала сумісна влада, – Державної думи, Державної ради і імператора (указ міг видати тільки монарх).

Правове регулювання економіки стає одним із головних завдань законодавця.

Детально розробляється поняття юридичної особи. Останні поділялись на публічні (казна, відомства, установи, органи місцевого самоуправління) і приватні. Приватними могли бути об'єднання (товариства) і установи. Юридичні особи утворювались шляхом укладання угоди декількома особами, а також концесійним (спеціальним дозволом влади), явочним (шляхом реєстрації) порядком.

Зміни в судовому праві, які відбувались на початку ХХ ст., своїм корінням ідуть в постреформенний період. Законодавець після періоду контрреформ знову став на шлях лібералізації судового процесу. Уже в 1885 році була відмінена публічна страта, у 1886 р. розширюється право присяжних у процесі – вони одержують можливість ставити запитання. З 1899 року в судових палатах вводиться обов'язкове призначення захисника. У 1909 році в російському законодавстві з'являється інститут умовно-дострокового звільнення, з 1910 року час, проведений арештованим у попередньому утриманні, став зараховуватись у строк ув'язнення. У 1913 році суд дістав можливість відновлювати в правах і реабілітовувати.

У роки війни процесуальне і судове право зазнає змін, які були викликані надзвичайними обставинами. Судочинство в військово-польових судах здійснювалось в особистому порядку: короткострокове слухання, відсутність захисту, корпоративність складу суду, неможливість оскарження.

Новим явищем стала адміністративна юстиція – прототип арбітражу; поява якої була обумовлена розвитком адміністративно-господарських відносин і зв'язків.

ЗМІСТ

ТЕМА 3.1. Виникнення і розвиток буржуазної держави і права Англії.....	18
1. Передумови, етапи та особливості англійської буржуазної революції. Проголошення республіки. Державний устрій. Реставрація монархії.....	3
2. Розвиток конституційної монархії і парламенту в XVII–XIX ст.....	10
3. Зміна в державному устрої в кінці XIX – початку XX ст.....	15
4. Основні джерела й риси права. Англосаксонська система права та її вплив на право інших країн.....	18

ТЕМА 3.2. Виникнення і розвиток держави і права США.....	27
1. Економічне і політичне становище північно-американських колоній Англії. Революційна війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 року.....	27
2. Створення конфедерації. Конституція США 1787 року. Біль про права 1791 р.	33
3. Причини та хід громадянської війни 1861–1865 рр. Другий цикл поправок до конституції. Реконструкція Півдня.....	40
4. Зміни в державному устрої США у другій половині XIX століття.....	45

ТЕМА 3.3. Утворення і розвиток буржуазної держави і права у Франції.....	49
1. Буржуазна революція 1789–1794 р. Проголошення республіки.....	49
2. Державний переворот 1799 року. Проголошення імперії та її падіння. Реставрація монархії Бурбонів.....	60
3. Революція 1848 року і проголошення Другої республіки. Паризька Комуна.....	67
4. Проголошення Третьої республіки.	

<i>Конституційні закони 1875 року</i>	74
<i>5. Джерела й основні риси права</i>	79
ТЕМА 3.4. Виникнення і розвиток	
буржуазної держави і права у Німеччині	95
<i>1. Німеччина після Віденського конгресу</i>	95
<i>2. Революція 1848 року та її вплив на розвиток</i> <i>німецьких держав</i>	99
<i>3. Утворення Німецької імперії.</i>	
<i>Конституція 1871 року</i>	102
<i>4. Характерні риси права</i>	106
Тема 3.5. Держава і право Росії XVIII століття	112
<i>1. Державні реформи першої половини XVIII ст.</i>	112
<i>2. Формування нової системи права.</i>	
<i>Кодифікація права</i>	115
<i>3. Реформи 60–70-х років. Селянська реформа 1861 р.</i> <i>Судова реформа 1864 р. Земська реформа 1864 р.</i> <i>Міська реформа 1870 р. Військова реформа 1874 р.</i>	123
<i>4. Оформлення конституційної монархії</i>	130
<i>5. Розвиток права на початку XX ст.</i>	133

Іван Давидович Мудрак

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Курс лекцій

Редактор-коректор

Форматування, комп'ютерна верстка

Т.А. Габорак

О.С. Колісніченко

Підготовлено до друку Видавничим центром Академії
ДПС України
08201, м. Ірпінь Київської області, вул. К. Маркса, 31

Здано до друку 15.01.2002. Формат 84x108¹/₃₂.
Папір офсетний № 1. Гарнітура "Times New Roman".
Друк різнографний. Ум.-друк. арк. 6.9.
Друк. арк. 7.2. Наклад 500 прим.

Історія держави і права зарубіжних країн:
Курс лекцій. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002.

ISBN 966-7257-92-4